

Jakó Zsigmond

A BETHLEN KOLLÉGIUM DIÁKTÁRSADALMA A FEUDALIZMUS KORÁBAN

Iskolatörténetünk új útjai

A nagyenyedihez hasonló múltú bármelyik oktatási intézményünk régi szerepének áttekintése meggyőzhet bárkit arról, hogy iskolatörténeti kutatásunk bizonyos pontokon elmaradt napjaink történetírásának általános fejlődésétől. Felzárkózása mind kérdésfelvetés, mind forrásfeltárás, mind pedig módszer tekintetében halaszthatatlan feladat.¹ Ma ugyanis az oktatás történetének művelését többé nem tekinthetjük egyes iskolák évfordulókhöz kapcsolódó magánügyének, amelynek megoldásához elegendő az ünneplők kegyeletes érzése és lelkesedése. Napjainkban az iskolatörténetet elsőrendű művelődéstörténeti feladatként kell felfognunk; ez pedig kellő szakmai felkészültséget és ugyanolyan módszeres hozzáállást kíván, mint bármely más történetírói tevékenység. A mai ember a régi iskolákban az egykori társadalom- és művelődésszerkezet egyik jelentős elemét látja. Ennek megfelelően érdeklődése többé nem elégíthető ki az intézmény külső keretének régi szabású bemutatásával. Manapság, az intézmény pontos és kritikailag ellenőrzött kerettörténetén túlmenően, mindenki legalábbis két kérdéscsoportra vár választ a történészekről: mit, hogyan és miért tanítottak egyes korokban az illető tanintézetben, illetve hogy az iskola falai között folyó pedagógiai munkának mi volt a szerepe az őt fenntartó társadalom nevelésében, művelődési életében, tehát alakulásában és haladásában.

Ezek az indokolt és természetes igények azonban csak abban az esetben elégíthetők ki, ha iskolatörténetünket részint a pedagógiatörténeti, részint pedig a társadalom- és művelődéstörténeti vonatkozások irányában elmélyítjük. Mindez persze szemléleti és módszertani felfrissülés, illetve új forrásanyagok feltárása nélkül aligha remélhető, minthogy az elődöktől örökölt szakirodalmunk tiszteletre méltó mennyisége és teljesítményei ellenére sem teszi lehetővé számunkra ezt a fordulatot. A kor színvonalán álló összefoglalások előfeltételei az olyan részlettanulmányok, amelyek bátran élnek az oktatás tartalmi vonatkozásait illetően a tudománytörténet friss eredményeivel, az

iskola társadalmi szerepének feltárására nézve pedig igénybe veszik a társadalomtörténet új mennyiségi módszereit.

Egy iskola jelentősége nem csupán tudós professzorai számán és szakirodalmi munkásságán, hanem nevelő tevékenysége társadalmi és földrajzi hatóságán is mérhető. Annak megállapításához pedig, hogy egy jelentősebb iskola mekkora terület lakosságának és a társadalom milyen rétegeinek műveltségét és tudatát formálta, az erdélyi viszonyok között legfontosabb és leghitelesebb forrásaink az egykori anyakönyvek és egyéb diákösszeírások. Mennyiségi módszerekkel jól kiaknázható ilyen források Erdély román, magyar és szász iskoláiból — a XVI. századdal kezdődően — egyaránt maradtak reánk. Segítségükkel számszerűen is kifejezhetővé válik az a szolgálat, amellyel egyes iskolák országrészünk pallérozásához évszázadokon át hozzájárultak.

Ezeknek az eddig kellően nem hasznosított emlékeknek a kiadása több okból is szükséges. Elsősorban azért kell e névsorokat nyomtatásban közzétenni, mert állandóan pusztulnak, kallódnak, és mert eredetiben való tanulmányozásuk többnyire olyan paleográfiai előismereteket igényel, amilyenekkel iskolatörténészeink többsége nem rendelkezik. Másodsorban azért halaszthatatlan a kinyomtatásuk, mert századokkal ezelőtti közoktatásunk társadalmi hatékonyságáról majd csak akkor rajzolható hiteles kép, ha nem csupán egyetlen tanintézet, hanem a korszakban működött összes jelentősebb iskola diáknévsorai a kutatás rendelkezésére állanak. Minthogy a XVI—XVIII. századból reánk maradt ilyen források egyetlen testesebb kötetbe beleférnének, pedagógiatörténeti kutatóink népes csoportja a jövőben bizonyára nem riad vissza a közzétételtől. Egy ilyen kiadvány, kiegészítve egy másik kötettel, amely a külföldi egyetemeken tanult erdélyiek névsorát tartalmazná, iskolatörténetünk korszerűsítése mellett, művelődés- és társadalomtörténetünk számára szintén feltárná azt a valóságos társadalmi alapot, amelyen egész szellemi fejlődésünk felépült, amelyből későbbi értelmiségünk kinőtt. Távoli századokban ugyanis csak ezek az iskolázott elemek tekinthetők a szellemi javak potenciális alkotóinak és fogyasztóinak, ezekre épített az állam- és a társadalomvezetés már a feudalizmus idején a közélet ama pontjain, ahol legalább valamelyes szakértelemre szükség volt.

A Bethlen Kollégium eléggé régi és jelentős iskolája Erdélynek ahhoz, hogy diáknévsorai közzétételével gyakorlati

példát szolgáltatunk a fentebb mondottak bizonyítására, és azoknak az edíciós kérdéseknek a megoldására, amelyeket az ilyen források közlése felvet.

A diáktársadalom vizsgálatának forrásai

Az enyedi diákság összetétele felől tájékoztató források közül — akárcsak a többi református kollégium esetében — a legfontosabb az ún. aláírási jegyzőkönyv. Ebbe a felsőbb tudományok tagozatára lépő nagyobb diákok saját kezűleg írták be, hogy kötelezik magukat a kollégium törvényei betartására. Ezzel az ünnepélyes lépéssel vált a diák az iskolai önkormányzat teljes jogú tagjává. Minthogy a reformátusok kollégiumaiban a tanárok eleinte nem vezettek a diákokról rendszeres és pontos nyilvántartásokat, esetükben ezek az aláírási jegyzőkönyvek minősíthetők anyakönyveknek. Így tekintették ezt a kortársak is, amikor *matricula studiosorum* néven emlegették e protokollumokat.

Az egykori kálvinista kollégiumok *matriculái* tehát csak az ún. *studiosusok*, azaz tógát öltött, felsőbb éves „deákok” neveit tartalmazzák, és az alsóbb osztályok tanulói, az iskola növendékeinek teljes létszáma felől nem tájékoztatnak. De a *togatusok* közül is csupán a kollégiumban bennlakó *alumnus* (ösz-töndíjas) diákok szerepelnek bennük hiánytalanul. A városi polgároknál szállást tartó vagy saját háztartást vivő jómódú ún. *publicusok* neve a XIX. század elejéig csak elvétve bukkan fel a *matriculák* lapjain. A *publicusok* kollégiumi tanulása többnyire csak más források bevonásával, közvetett úton mutatható ki. Az aláírási jegyzőkönyvek tehát semmiképpen sem tartalmazzák a református kollégiumokban tanult összes növendék nevét. Ezek száma minden időben lényegesen nagyobb volt a *matricula studiosorum*ban szereplőkénél.

Az aláírási jegyzőkönyvekkel kapcsolatos egykori gyakorlatból a mai tudományos kutatás számára különösen hasznosnak bizonyult az a szokás, hogy a fiatalabb diáknemzedékek tagjai ezekhez a névbejegyzésekhez különféle észrevételeket fűztek. E szűkszavú szövegecskék jellemző emlékei annak az erős közösségi szellemnek, amely a kollégiumok diákjait áthatotta. Az egykori tanulótársak, de utódaik is, évtizedeken át számon tartották egymás életsorsát, sokszor egészen a sírig. Nemcsak azt jegyezték be a név után, hogy az illető honnan és hogyan nősült, hanem minősítették jellemét, tudását, emberségét. Lelkes szavakkal örökítették meg a kiemelkedő növendékek, pl. Az

ernyedi kollégium és a város védelmében 1704-ben elesett diákok emlékét, és minden időkre szólóan megbélyegezték azokat, akik vétettek a közösség írott törvényei vagy íratlan erkölcsi szabályai ellen. Egyidejűleg érdem- és szégyentábla volt tehát a *matricula*, melynek bejegyzéseire a késő utód is büszkeséggel vagy szégyenkezve tekintett. Ezért igyekeztek az érintett család Enyeden tanuló későbbi tagjai áthúzással, törléssel eltüntetni a megbélyegzés szövegét elődjük neve mellől, eljárásukkal komoly nehézségeket támasztva a kiadó munkája elé. Ezek a megjegyzések még akkor is fontos forrásai a személytörténeti kutatásoknak, ha minősítéseik nem minden esetben tekinthetők elfogulatlanoknak. Forrásértékük azonban nem is ezekben, hanem életrajzi vonatkozásaik gazdagságában rejlik. Persze az egykori diákok pályafutására vonatkozó adatokat nem rendszeresen vezették be az aláírási jegyzőkönyvekbe. Attól függően kerültek azok oda, hogy a seniorok és contrascribák kiket ismertek a korábbi évjáratokból, illetve a kollégiumi közösség kiket tartott számon az intézet díszeként vagy szégyenfoltjaiként. A kálvinista kollégiumok diákságának ezek a nyilvántartásai azonban így is több és biztosabb adatot szolgáltatnak a növendékek pályafutása, későbbi tanulmányai felől, mint a katolikus tanintézetek egyébként rendszeresebben vezetett anyakönyvei.

Minden jel arra mutat, hogy az aláírási jegyzőkönyvek alapján állították össze azokat a folyamatosan vezetett névsorokat, amelyek a diákönkormányzat élén álló senior és contrascriba ellenőrző munkáját segítették. Ennek a párhuzamosságnak köszönhető, hogy a seniori nyilvántartás olyan évek tógás diákjai névsorait is megőrizhette számunkra, amelyek az aláírási jegyzőkönyvekből idők folyamán elkallódtak. Az egyes nevekhez a fiatalabb nemzedékek természetesen a seniori névsorban is fűztek megjegyzéseket, amelyek jól kiegészíthetik az aláírási jegyzőkönyvekben olvashatókat.

A már fentebb említett erős közösségi szellem készíthetett egyeseket arra, hogy másolatokat készítsenek maguknak az iskola korábbi vagy velük egyidőben tanult diákjai névsoráról. Ilyen, esetleg több évtized névanyagát felölelő másolatok főként a XIX. század elején keletkezettek nagyobb számmal. Minthogy pl. Enyeden az eredeti aláírási jegyzőkönyvek 1795-tel kezdődő újabb kötete 1849-ben elkallódott, ezeknek az éveknek a diákjait csak ilyen másolatokból ismerjük. E másolatok között kimutatható apró különbségek, a nevekhez fűzött eltérő megjegyzések azt mutatják, hogy közülük egyesek az alá-

írási jegyzőkönyvekről, mások a seniori névsorokról, ismét mások talán már egyéb másolatról készültek.

*Catalogus*nak nevezett nyilvántartásokat az egyes tanárok is vezettek a kezük alatt tanulókról és tanulmányi előmenetelükről. Ezekből azonban csak hírmondónak maradt fenn néhány, minthogy az értelmiségi családok nem kezelték olyan gondosan levéltári anyagukat, mint a birtokos nemesek. Retegi György jegyezte fel a XVIII. század második felében, hogy Pápai Páriz Ferenc hagyatékából nála van az enyedi diákság 1714. évi *catalogusa*.²

Az idő többit megőrzött az alumniákból részesülők és nem részesülők, de mégis a kollégiumban bent lakók, az ún. neutralisták, valamint a vizsgára állottak névsoraiból, amelyek természetesen az alsóbb osztályok tanulóit is felsorolják. Az ilyeneket ugyanis a felügyeleti hatóságnak terjesztették fel, és a főgondnokságot viselt előkelőségek családi levéltáraiban szintén fennmaradhattak. Ezek töredékességük és esetlegességük ellenére is fontos források, mert főként a korábbi időszakra vonatkozóan némi támpontot nyújtanak a tanulók összlétszámának meghatározásához.

A Bethlen Kollégium esetében a tanulmányi eredményeket feltüntető kimutatások készítését a Főkonzisztórium 1814-ben szabályozta ugyan, de ennek csak 1818-tól kezdődően lett fogantatja.³ Az eredeti elképzelés szerint a Kollégium tanárai a téli (január végi—február eleji) és nyári (június végi—július eleji) vizsgák után, évente kétszer kötelesek voltak minden egyes tanuló előmeneteléről számot adni a Főkonzisztóriumnak, a táblázatban feltüntetve a diák származási helyét és társadalmi eredetét is. Végül azonban nem ez az aprólékos kimutatás állandósult, hanem ennek jóval egyszerűbb változata. Ebben csupán a tógások, tehát a felső tagozat diákjainak érdemjegyei szerepelnek. Ilyen kimutatások az 1818—1842 közötti időszakból több tanévre vonatkozóan mindmáig fellelhetők a Főkonzisztórium levéltárában.⁴ Ezek jól felhasználhatók voltak a másolások rendjén eltorzult egyes személynevek helyesbítéséhez.

Különlegesen becses forrásai az enyedi tanulóifjúságnak a határőri szolgálatra kötelezett, ún. conscriptus székely fiatalokról összeállított kimutatások. Bennük ugyanis a származási helyen kívül megtalálható a diák életkora is. Minthogy a határőrezredek felállításától (1764) kezdve 1848-ig a parancsnokságok akadályozták a székely fiatalok tanulását, egyházi pályára lépését, a Főkonzisztórium állandóan hadakozott az egyháza érdekeit sértő intézkedések ellen és a tanulás szabadsá-

gáért.⁵ Sikerült kiharcolnia, hogy a katonai főparancsnokság ezekben a kérdésekben ne közvetlenül a kollégiumokkal, hanem a Gubernium útján a Főkonzisztóriummal tárgyaljon. Ezért kellett a kollégiumoknak minden novemberben kimutatást küldeniük a Főkonzisztóriumhoz a katonai összeírásokban szereplő székely tanulóikról, melyet innen tovább terjesztettek a Guberniumnak. Adataink szerint ilyen táblázatokat 1772-től fogva állítottak össze a székely tanulókról.⁶ Nekünk a Főkonzisztórium levéltárában csak néhányat sikerült megtalálnunk. Többségüket ugyanis eredetiben terjesztették fel a Guberniumhoz. E kimutatások segítségével az 1817—1848 között tanult székely katonadiákok származáshelyét lehet pontosan megállapítani.

Nem túlzottan bőséges, változatos és egységes információkban sem gazdag tehát az a forrásanyag, amelyből az egykori református kollégiumok diákságának viszonyai megismerhetők. Amíg a jezsuita vagy piarista iskolák anyakönyvei minden tanulónál megadják szülei foglalkozását, társadalmi helyzetét, származási helyét, sőt nemzetiségét is, a kálvinista kollégiumok diákjai felől mindezeket az információkat többnyire közvetett úton kell kikövetkeztetni az eltérő célokra készített névsorokból. Így pedig jórészt csak tájékoztató jellegű és csupán viszonylagos pontosságú mennyiségi mutatók nyerhetők.

A feldolgozott névsorokról

Bethlen Gábor kollégiumában az aláírási jegyzőkönyvek vezetése már az alapítást (1622) követő időszakban kikristályosodott. Az iskola *matriculájáról* a Kollégium legrégebbi törvényei is megemlékeznek, a rector kötelességévé téve annak őrzését. A *matriculába* való bevezetésnek már ekkor előfeltétele volt az iskola törvényei megtartására teendő kötelezvény. Ez az 1630 körül díszesen bekötött első *matricula* azonban minden jel szerint már 1658-ban, Gyulafehérvár felégetésekor megsemmisült.⁷ Fennmaradt viszont napjainkig az iskola enyedi korszakával kezdődő második aláírási jegyzőkönyv. Ezt a nagyenyedi Bethlen Gábor Tudományos Könyvtár őrzi, Ms 243/7 jelzet alatt.

Ennek a *Matricula studiosorum ill. coll. ref. Alb. N. Enyedensis, 1667—1794* címet viselő, nyolcadrét kéziratnak az 1—199. levelén az iskola törvényei megtartására 1667—1794 között magukat elkötelező diákok saját kezű aláírásai olvashatók, alig néhány változatot ismerő szokványos latin szöveg kere-

tében (*receptus sum in numerum studiosorum* vagy *subscripti legibus*). A kézirat 200—272. levele az eredeti aláírások alapján a senioroktól és contrascribáktól összeállított diáknévsorokat tartalmazza. A második tehát az elsőnek kivonatos másolata. Ez fenntartotta az 1662—1666, valamint az 1721—1725 közötti névanyagot is, amely az eredetiből jelenleg hiányzik. A seniorok számára készült névsort általában az aláírásokkal egyidejűleg vagy kevéssel azután állították össze. Kivételt csupán a Kollégium első enyedi éveiből származó bejegyzések alkotnak. Ezeket 1672 táján másolta le a diák-önkormányzat valamelyik tisztségviselője. A kézirat beíratlan, tiszta levelekben végződik (fol. 273—283.).

Az eredetként számon tartott jelenlegi kötet tehát két, korábban különálló kéziratot foglal magában. Ezeket — a gerincén olvasható évszám és név bizonyosága szerint — 1853-ban Lócsei Spielenberg Lajossal, az ismert enyedi könyvkötővel egyesítették. Így akarták biztosítani mindannak jobb megőrzését, ami az iskola egykori diákjaira vonatkozó nyilvántartások közül az 1849. évi pusztulásból megmenekült.

Alábbi közlésünk első felének alapszövegét e kéziratos kötetben található eredeti aláírási jegyzőkönyv alkotja.⁸ Ennek bejegyzéseit azonban kiegészítettük a hozzácsatolt másolatok új adataival. Arra törekedtünk ugyanis, hogy a sablonos szövegből minden egyéni vonatkozást kiemeljünk, az összes használható adatot, tömörített formában és egységesen rendszerezve, azok számára is könnyen használhatóvá tegyük, akiknek esetleg nehézségeket okozna a kuszált latin szövegekből kihámozni a lényeges elemeket.

A kollégiumi „deákok” névadatait 1763-tól kezdődően az eredetin kívül több XIX. század eleji másolat is fenntartotta. Ezek zöme olyan seniori vagy contrascribai névsorra megy vissza, mely utólagos megjegyzésekben jóval gazdagabb lehetett, mint amelyet 1853-ban az eredeti mellé bekötöttek. Ezeket a másolatokat a Bethlen Gábor Tudományos Könyvtár Ms 243. számú colligatumban őrzik. Belőlük közlésünk 1763—1820 közötti részéhez a historikus Benkő Károly (1805—1863) gyűjteményéből a Toldalagiak koronkai könyvtárába, majd onnan 1939-ben a Bethlen Kollégiumba került két példányt hasznosítottuk. Ezek egyike Keresztes Zsigmond, másika pedig Benkő Ferenc irathagyatékából származik.

Keresztes Zsigmondnak, a marosvásárhelyi Királyi Tábla számfeletti ülnökének *Catalogus togatorum* című, 1820 körül készített másolata fraktur alakú, 42 levélből áll. 1763-tól kezd-

ve az 1820. évvel bezárólag sorolja fel a Kollégium tógás diákjait, mindegyiknél jelezve, hogy az illető milyen pályára lépett. E megjegyzéseket, ha új adatokat szolgáltatott, zárójelbe téve bevezettük az eredeti *matriculából* származó 1763—1794. évi névsorokba. Olyan esetekben, amikor az eredeti *Matricula studiosorum* és a *Catalogus togatorum* névalakjai között eltérés mutatkozott, mindig az eredetiben szereplőt tartottuk meg.

Az eredeti *matricula*-kézirat névbejegyzéseit 1781-től kezdve 1794-ig bezárólag még annak a másolatnak, illetve 1790-től fogva egykorú tanári nyilvántartásnak az adataival is kiegészítettük, amelyet Benkő Ferenc professzor (1745—1816) vezetett haláláig. Az innen származó adatok — a zárójelen kívül — a diák származási helyét jelölő falunév elé írt *ex* szócskáról könnyen felismerhetők.

Az 1795—1816-os időszakra Benkőnek ez a 23 levelet számláló, szintén fraktur alakú füzetkéje szolgáltatja közlésünk alapszövegét. A bejegyzések után zárójelben olvasható adatok viszont a Keresztes-féle másolatból valók. Benkő nyilvántartásának különleges értéke, hogy közli a diák származási helyét. Ez ugyanis a XIX. század elején már gyakran különbözött a családnévből kikövetkeztethetőtől. Például háromszéki falvakról elnevezett vagy tipikusan székelyes nevű családok gyermekei Hunyadból vagy más megyei területről kerültek be a Kollégiumba. Ennek a kéziratnak a segítségével tehát pontosan kimutatható, hogy az értelmiségi életpálya, már a feudalizmus hagyományos körülményei között is, a családok fluktuációja és társadalmi mobilitása fokozódásával járt együtt.

1821-től 1839-ig bezárólag az Ms 243/6 jelzésű másolatból közöljük a diákok neveit. Ez a fraktur alakú, 56 levelet számláló kézirat szintén *Catalogus togatorum* címet visel, és 1763-tól fogva tartalmazza a névsorokat. Az 1827. évvel bezáródó része Sárkány Mihály kézírásának látszik. Tőle e másolat ugyanebben az évben Beregszászi Györgyhez került, majd később egy jól kiírt írású kéz 1839-ig vezette tovább. A nevekhez fűzött megjegyzések nagy része azonban évtizedekkel későbbinek látszik, egyesek már a dualizmus korából valók. A másolatnak ez a második része utóbb megcsonkult, és az 1828—1830 közötti elkallódott névsorokat Musnai László professzornak (1888—1967) „a levéltárban található 3 másolati példány végéről” kellett 1939 körül újra leírnia. Az így teljessé tett kéziratot szintén Musnai László köttette be ugyanakkor. Az alapszöveg 1821—1827 közötti részéhez zárójelek között hozzáfűzött adatok az Ms 243. számú colligatum egy szintén 1763-mal kezdődő, de

1827-tel befejeződő másolatából és a Főkonzisztórium levéltárában fennmaradt egykorú hivatalos kimutatásokból valók. Ez a hasonlóképpen fraktur alakú enyedi kézirat az első levelére írt 63. számról ismerhető fel. Az 1819—1839 közötti nevekhez zárójelben hozzáfűztük a falu nevét, ahonnan a diák származott, ha egykorú, hivatalos összeírások alapján megállapíthatuk.

A Bethlen Kollégium *Matricula studiosorum*ának tehát 1839-cel vége szakad. A feudális korszak diákságáról nyújtandó kép azonban teljessé tehető. 1840-ből és 1842-ből ugyanis reánk maradt a Kollégium „felsőbb tudományokat hallgató” növendékeinek kézíratos névsora⁹, illetve az 1842-től kezdődően nyomtatásban megjelenő iskolai értesítők 1845-től fogva közlik a vizsgára állott összes tanulók nevét. Ezek közül az 1842. és 1845. évi felsőbb évfolyamok, valamint az 1848. évi növendékek teljes kimutatását csatoltuk a *Matricula studiosorum* névanyagához. Ez utóbbit éppen azért, hogy a Kollégium egész diákságát megismerhessük a forradalmi események küszöbén.

Végül megjegyzendő: a jegyzetekben az 1698, 1709, 1711, 1715 vagy 1716. évből is közlünk névsortöredékeket azzal a céllal, hogy a korábbi időszakra vonatkozóan is szolgáljunk némi tájékoztatással az alsóbb osztályok növendékei és létszáma felől.¹⁰

A rendelkezésre álló források eleve korlátokat szabtak a Bethlen Kollégium diáksága összetételére irányuló vizsgálódásoknak. Például alkalmatlanoknak bizonyultak — egyetlen névsor kivételével — a diákok társadalmi eredetének tisztázására. Még származási helyük kiderítése is sok esetben csak különböző, meglehetősen körülményes és így is csupán hozzávetőleges pontosságú eredményeket biztosító eljárásokkal vált lehetségessé. A fentebbi adottságokkal józanul számot vetve, először arra keressük a továbbiakban a feleletet, hogy miként alakult a Kollégium tanulóifjúságának létszáma. Másodszor azt kísérjük figyelemmel, hogy az egyes időszakokban honnan és milyen arányban verbuválódtak a diákok, meddig terjedt ki az iskola vonzási köre, mely települések lakói látogatták legszámosabban. Végül kísérletet teszünk a diákság társadalmi összetételének és annak megállapítására, hogy miként alakult a maguknak egyházi, illetve világi életpályát választott diákok aránya. E statisztikai elemzésekbe nem vonjuk be az 1839. utáni évekből közölt névanyagot, minthogy az nem aláírási, jegyzőkönyvekből, hanem különféle más természetű forrásokból származik.

A diáklétszám alakulása

Bár az itt közlésre kerülő névsorok csak arról tájékoztatnak, hogy 1662-től kezdve 1839-cel bezárólag évenként hányan lettek tógás diákok, ezek az adatok is kifejezik hozzávetőlegesen a tanulóifjúság összlétszámának alakulását. Feltételezhető ugyanis, hogy egyes években azért öltött kevesebb vagy több diák tógát, mert a megelőző évjáratokban valamilyen okból megcsappant vagy megugrott a növendékek létszáma. Az okok között, főként a XVIII. század közepéig, leggyakoribbak a háborús megpróbáltatások és a járványok lehettek. Az itt mellékelt táblázatok pontosan tájékoztatnak az újonnan „subscribáltak” létszáma felől, mely 1662-től 1839-cel bezárólag 6120 főt tesz ki. A létszámingadozások jelzik azokat az időpontokat, amikor valami rendkívüli tényező befolyásolta a normális fejlődést. A XVIII. század első évtizedének feltűnő létszámcsökkenését a kuruc háború ismeretes eseményei magyarázzák. Az 1755—1757 közötti hullámvölgy tisztázása azonban már további kutatásokat igényel.

1. A tógátusok létszáma, származási helye és pályaválasztása

Év	Létszám	Megyei	Székegyföldi	Szászföldi	Erdélyen kívüli	Bizonytalan	Papi pálya	Világi pálya	Bizonytalan
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1662	19	6	11	1	1	—	2	8	9
1663	35	9	12	6	4	4	1	11	23
1664	33	3	9	6	6	9	3	12	18
1665	27	2	9	3	11	2	1	7	19
1666	39	2	12	4	11	10	1	3	35
1667	29	7	12	2	1	7	1	8	20
1668	26	2	8	6	2	8	1	8	17
1669	23	7	8	2	5	1	3	6	14
1670	26	5	5	1	12	3	2	10	14
1671	18	—	8	2	4	4	2	7	9
1672	14	7	3	—	2	2	3	—	11

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1673	12	2	6	1	2	1	2	5	5
1674	47	6	16	4	9	12	4	12	31
1675	25	9	7	2	5	2	2	13	10
1676	16	4	4	1	5	2	3	6	7
1677	14	3	9	—	1	1	—	6	8
1678	14	1	5	2	3	3	3	7	4
1679	20	2	7	3	6	2	4	10	6
1680	11	2	2	—	6	1	—	10	1
1681	18	3	7	1	4	3	4	10	4
1682	13	3	4	—	4	2	4	8	1
1683	15	2	6	2	4	1	3	7	5
1684	18	3	9	1	4	1	3	6	9
1685	15	2	7	1	4	1	4	4	7
1686	16	6	5	—	4	1	4	9	3
1687	20	4	6	—	7	3	7	8	5
1688	13	—	6	3	2	2	3	5	5
1689	16	4	4	3	5	—	4	6	6
1690	9	3	2	1	2	1	1	6	2
1691	11	2	2	2	3	2	2	4	5
1692	12	3	3	—	4	2	4	3	5
1693	23	4	5	—	11	3	2	8	13
1694	24	3	9	1	9	2	1	9	14
1695	17	1	6	—	7	3	1	8	8
1696	25	4	12	2	5	2	2	4	19
1697	23	2	7	2	9	3	4	5	14
1698	18	1	9	3	3	2	2	5	11
1699	12	—	6	2	3	1	1	3	8
1700	24	2	13	1	5	3	2	9	13
1701	32	5	13	6	7	1	4	10	18
1702	28	4	14	3	6	1	2	14	12
1703	24	2	12	2	5	3	6	7	11
1704	7	—	5	—	2	—	1	4	2
1705	23	2	10	2	7	2	6	11	6
1706	2	1	1	—	—	—	1	1	—
1707	7	—	5	1	1	—	2	3	2
1708	4	—	4	—	—	—	1	1	2
1709	15	5	8	—	1	1	7	5	3
1710	19	5	10	2	2	—	11	4	4
1711	20	1	15	1	3	—	7	8	5
1712	20	3	8	—	6	3	9	5	6
1713	22	4	8	2	6	2	9	7	6
1714	32	2	17	—	11	2	12	11	9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1715	45	3	18	1	15	8	4	4	37
1716	31	3	22	—	5	1	2	5	24
1717	38	2	24	1	5	6	13	18	7
1718	26	4	9	1	6	6	8	9	9
1719	32	5	15	2	3	7	10	19	3
1720	24	3	9	—	7	5	7	13	4
1721	19	—	8	1	6	4	4	10	5
1722	36	5	17	1	6	7	6	17	13
1723	31	1	14	1	10	5	5	12	14
1724	22	4	9	1	3	5	3	18	1
1725	30	2	15	—	8	5	9	10	11
1726	19	2	8	2	1	6	3	7	9
1727	36	5	15	—	14	2	6	20	10
1728	31	3	12	1	7	8	5	17	9
1729	14	—	8	—	2	4	3	5	6
1730	21	5	6	—	4	6	7	10	4
1731	44	9	18	—	4	13	12	19	13
1732	23	1	10	—	5	7	6	12	5
1733	22	3	13	—	—	6	4	12	6
1734	46	5	19	—	6	16	10	17	19
1735	19	2	5	—	5	7	2	10	7
1736	27	3	9	—	8	7	3	7	17
1737	34	2	10	—	6	16	1	10	23
1738	30	5	5	—	4	16	3	4	23
1739	12	—	9	—	—	3	7	—	5
1740	18	1	7	—	—	10	6	—	12
1741	30	2	17	—	—	11	11	5	14
1742	31	1	19	—	—	11	12	13	6
1743	40	2	17	1	1	19	1	1	38
1744	29	3	10	—	—	16	—	5	24
1745	52	4	19	3	1	25	1	—	51
1746	30	4	12	—	1	13	1	4	25
1747	36	1	8	2	2	23	—	—	36
1748	62	10	27	—	1	24	—	2	60
1749	35	2	11	1	1	20	—	—	35
1750	35	1	12	—	1	21	—	—	35
1751	45	5	11	—	2	27	—	7	38
1752	38	4	11	1	2	20	2	11	25
1753	11	1	6	—	—	4	1	1	9
1754	48	5	24	—	1	18	1	2	45
1755	15	2	3	—	3	7	—	1	14
1756	5	2	2	—	—	1	—	3	2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1757	16	3	8	—	—	5	1	1	14
1758	35	5	19	—	—	11	3	2	30
1759	27	3	9	—	2	13	1	1	25
1760	29	7	8	—	—	14	—	4	25
1761	32	4	11	—	—	17	—	—	32
1762	36	3	12	—	1	20	1	1	34
1763	33	4	17	—	—	12	4	20	9
1764	33	4	11	1	1	16	5	21	7
1765	25	8	6	—	—	11	4	17	4
1766	36	10	6	1	—	19	7	25	4
1767	23	1	8	—	—	14	1	20	2
1768	39	2	13	—	—	24	5	33	1
1769	46	4	13	—	—	29	4	39	3
1770	42	2	16	1	2	21	10	30	2
1771	41	6	16	—	—	19	6	28	7
1772	37	4	10	1	—	22	11	22	4
1773	29	4	12	—	—	13	8	17	4
1774	32	4	13	—	—	15	9	20	3
1775	34	8	12	—	—	14	5	26	3
1776	44	25	14	—	—	5	8	34	2
1777	32	4	10	—	—	18	5	23	4
1778	35	3	10	—	1	21	9	23	3
1779	45	5	12	—	—	28	4	29	12
1780	47	8	13	—	—	26	5	25	17
1781	26	5	8	—	—	13	1	16	9
1782	37	6	12	—	—	19	5	19	13
1783	36	18	12	—	1	5	3	27	6
1784	28	5	10	1	—	12	7	13	8
1785	30	10	11	1	—	8	2	24	4
1786	41	11	17	—	2	11	3	33	5
1787	32	9	15	2	—	6	5	25	2
1788	37	21	10	1	—	5	3	30	4
1789	39	24	10	—	—	5	2	36	1
1790	28	18	10	—	—	—	2	25	1
1791	27	14	10	—	1	2	—	26	1
1792	42	23	14	4	—	1	2	39	1
1793	37	17	18	1	1	—	7	28	2
1794	41	23	12	3	1	2	2	35	4
1795	28	19	9	—	—	—	2	23	3
1796	43	25	15	1	2	—	1	37	5
1797	36	19	13	3	1	—	4	25	7
1798	31	15	16	—	—	—	3	25	3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1799	37	26	9	—	—	2	4	24	9
1800	43	20	19	1	2	1	6	33	4
1801	38	23	15	—	—	—	7	28	3
1802	30	21	8	—	1	—	6	23	1
1803	52	23	27	—	2	—	5	44	3
1804	48	30	17	—	1	—	5	41	2
1805	42	29	12	—	1	—	6	35	1
1806	38	26	9	3	—	—	6	29	3
1807	55	33	19	—	1	2	9	37	9
1808	60	40	13	1	2	4	5	52	3
1809	39	20	17	—	—	2	8	28	3
1810	64	36	27	—	—	1	4	56	4
1811	32	26	5	—	1	—	4	23	5
1812	58	36	17	4	—	1	3	51	4
1813	64	35	23	1	1	4	3	48	13
1814	61	31	22	3	3	2	2	34	25
1815	48	29	17	1	—	1	1	26	21
1816	34	23	11	—	—	—	—	16	18
1817	56	4	11	—	—	41	—	20	36
1818	58	9	10	—	—	39	—	34	24
1819	82	39	25	2	2	14	—	33	49
1820	63	32	18	1	—	12	—	7	56
1821	54	32	14	1	—	7	—	40	14
1822	67	29	23	2	1	12	2	46	19
1823	63	26	26	—	—	11	1	46	16
1824	61	29	9	1	2	20	6	43	12
1825	54	28	11	—	—	15	1	24	29
1826	74	35	18	—	—	21	—	24	50
1827	63	9	3	—	—	51	1	17	45
1828	53	6	4	—	—	43	5	39	9
1829	56	3	2	1	—	50	2	41	13
1830	81	3	12	—	—	66	2	54	25
1831	58	4	4	—	—	50	2	36	20
1832	77	1	9	—	—	67	2	39	36
1833	73	3	14	2	—	54	—	13	60
1834	69	4	8	—	—	57	—	7	62
1835	77	1	6	1	—	69	—	30	47
1836	72	3	6	1	—	62	—	10	62
1837	72	1	9	—	—	62	2	7	63
1838	66	2	14	—	—	50	2	1	63
1839	64	1	12	1	—	50	4	6	54

Általában megállapítható, hogy a létszám — kisebb-nagyobb kilengésektől eltekintve — a XVII. században egy szinten mozgott, és csak az 1730—1740-es évektől fogva vett határozottan emelkedő irányt. 1736 körül már akkora volt a diákság beáramlása a Kollégiumba, hogy elhelyezése és élelmezése komoly gondokat okozott. Ezért megszabták a létszám felső határát, és új diákokat csak abban az esetben vettek fel, ha hely üült¹¹. Ekkor 93 ösztöndíjason (alumnus) kívül 85 „expectans” és 46 „neutralista” is élt a Kollégium kenyere¹². Tehát 224 az a legkisebb szám, amennyire ebben az időben a Bethlen Kollégium diáksága becsülhető. De ha tudjuk, hogy 1736-ban a tógások létszáma 177 volt és az alább felsorolt későbbi pontos adatok szerint a felsőbb tanfolyamok hallgatói általában az összlétszám harmadrészét sem alkotják, akkor a diákságot már ebben az időben 5—600 főre kell tennünk¹³.

A XVIII. század közepén is tartósan foglalkoztatta a professzorokat, „mi az oka, hogy úgy megnevekedett a deákok szá-

2. Az alsó és a felső osztályok látogatottságának aránya

Év	Alsó	Felső
osztályok létszáma		
1765 körül	658	176
1818	601	174
1819	—	173
1820	—	200
1822	—	197
1823	—	222
1832	—	242
1833	—	214
1834	—	199
1835	—	232
1836	—	234
1837	719	236
1838	—	230
1839	623	220 ?
1841	570	240
1842	—	232
1845	592	238
1846	545	197
1847	556	202
1848	585	220

ma”¹⁴. A jelenségre megalapozott magyarázat majd csak a többi református kollégium viszonyai ismeretében lesz adható. Legvalószínűbb a székelység és a kismemesség tanulási kedvének gyors növekedése. Bethlen Gábor kollégiumában, jól megalapozott anyagi helyzete, kifejlesztett ösztöndíjas rendszere következtében, nem a kéregetés volt a szegény diákok megélhetésének és tanulásának az alapja. Éppen ezért a koldulás betiltása (1769), mely a katolikus tanintézeteket súlyosan érintette, Enyeden nem vezetett a diáklétszám visszaeséséhez¹⁵. Nagyobb veszedelmet jelentett a Bethlen Kollégiumra a határőr-katonaság felállítása. A császári hadsereg tisztjei ugyanis minden eszközzel igyekeztek megakadályozni, hogy a székely fiatalok tanulás útján mentesülhessenek katonai kötelezettségeik alól. 1778-ban a tanárokat és a Főkonzisztóriumot egyaránt aggasztotta, hogy „a székely tanulók számok kezdett fogyni” az enyedi kollégiumban¹⁶. Végül is azonban a református vezetőknek sikerült rendeztetniük e kérdést úgy, hogy a korábbi időknél valamivel kisebb számban, nem is zavartalanul és kockázatok nélkül, de továbbra is állandóan tanulhattak a katonasorba kényszerített székelyek gyermekei az enyedi alapítványok költségén¹⁷. Végeredményben tehát a határőrifjakat sújtó nehézségek sem vezettek a diáklétszám csökkenéséhez, hanem inkább a további növekedést fékezték le. Ezt bizonyítja, hogy a határőrség felállításáig elért létszám hosszú időre nagyjából állandósult. Például 1765 körül 834 diák, 1781-ben pedig — a tanárok jelentése szerint¹⁸ — a hat alsóosztályban egyenként 80—100, sőt ennél is több gyermek tanult. Ennek megfelelően ebben az utóbbi időpontban a Kollégium falai között nevelkedők száma, a körülbelül 180 tógátussal együtt, 660—780-ra tehető. Azaz már a XVIII. század második felében megközelítették a korszakban Enyeden elért legmagasabb létszámokat. Az iskola látogatottsága ugyanis a XIX. század elején ilyen módon alakult:

1818-ban 775
1837-ben 955
1839-ben 843
1841-ben 810
1845-ben 830
1846-ban 746
1847-ben 758
1848-ban 805 növendék tanult a Bethlen Kollégiumban.¹⁹

Az enyedi kollégium helyét az erdélyi oktatásügyben akkor jelölhetjük ki a valóságnak megfelelően, ha alább összehasonlításként közlünk néhány adatot a többi református kollégium és egyéb tanintézet tanulóinak létszámáról.

A reformátusok többi kollégiumának látogatottsága 1837-ben és 1839-ben a következő volt²⁰:

	1837	1839
Marosvásárhely	870	845
Székelyudvarhely	633	559
Kolozsvár	550	500
Szászváros	200	253
Zilah	279	245

Egyéb felekezeti jelentősebb iskoláiban az 1838-as tanév folyamán a diákság száma az alábbi volt²¹:

A kolozsvári róm. kat. liceumban kb.	456
A nagyváradai róm. kat. gimnáziumban	383
A balázsfalvi gör. kat. iskolákban	159+20—25 szeminarista
A kolozsvári unitárius kollégiumban	233
A szebeni ev. gimnázium- és szemináriumban	266

A felsorolt adatok és a létszámnövekedés ütemének ismeretében kísérletet tehetünk annak hozzávetőleges meghatározására is, hogy 1662 és 1848 között összesen hány diák tanulhatott több-kevesebb ideig az enyedi kollégium alsó és felső tagozatán. Ha feltételezzük, hogy 1662 és 1730 között évenként legkevesebb 200 növendék, 1731 és 1750 között évente 500 tanuló, 1751 és 1848 között pedig évenként 800 diák látogatta a különböző osztályokat, minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Bethlen Gábor iskolája a feudalizmus nehéz körülményei között, csak az enyedi korszakában, több mint 100 000 ifjút részesített a művelődés javaiban. Erdélyi viszonylatban tehát egyedülálló volt ennek az iskolának a társadalom pallérozódása és az általános haladás érdekében végzett szolgálata. A Bethlen Kollégium nemcsak a kálvinista magyar lakosságnak, hanem a feudalizmus kori Erdélynek is legnépesebb és leghatékonyabb felsőbb iskolája volt. Vele létszám tekintetében csók a marosvásárhelyi kollégium kelt versenyre az 1848-at közvetlenül megelőző években, anélkül azonban, hogy Enyednek a magyar oktatásügyben elfoglalt kiemelkedő helyzetét megingathatta volna.

A diákok származáshelye

A diákok származáshelyét sok esetben csak hozzávetőlegesen tisztázhattuk, minthogy a kollégiumi nyilvántartásokba a XVIII. század vége előtt csupán elvétele jegyezték fel a tanuló lakóhelyét. Megfigyeltük azonban, hogy a *Matricula studiosorum*ba a legkorábbi időszakban bevezetett nevek szinte kizárólag helységnévből képzettek. A szokványos családnevek csak 1720 után kezdenek megszorodni az aláírási jegyzőkönyvben. Gondos vizsgálatokkal azt is tisztáztuk, hogy ezek az elnevezések az esetek döntő többségében a diákok származási helyét mutatják, és nem tekinthetők későbbi értelemben vett családneveknek. Ennek megfelelően minden diákot 1740-ig abból a helységből valónak minősítettünk, amelyikre a neve utalt. Az *Ajtait* tehát a három ilyen nevű falu valamelyikéből, a *Baconit* a két Baconból, a *Csernátonit* a két Csernátonból, a *Debrecenit* pedig Debrecenből származtattuk.

Minthogy 1720—1740 között új gyakorlatként elterjedt a kollégiumi bejegyzésekben a mai értelemben vett családnevek használata, 1740-től fogva ezek vizsgálata alapján igyekeztünk meghatározni a diákok családjainak lakóhelyét. Ha egészen pontos eredményeket nem is kaphattunk, annyit nagyon sok esetben felderíthettünk, hogy az illető családja a hét megye, a Székelyföld vagy a Szászföld területén élt-e. A családok széttelepedése távolabbi területekre, idegen környezetbe éppen a tanulással járó státuszváltozás következményeként öltött nagyobb méreteket — de jó fél századdal később. Különösen az enyedi diákság tekintélyes hányadát adó székely kismemes családok esetében sikerült ezzel a módszerrel jó eredményeket elérni. Ebben nagy segítségül szolgáltak Pálmay József ismert családtörténeti munkái²².

A fenti meg gondolás alapján az 1740—1772 közötti évek diákjai közül minden esetben székelyföldi származásúnak vettük az alábbi családok tagjait: Albert, Andrád, Bakcsi, Balló, Bartalis, Bartos, Beder, Benedek, Benke, Benkő, Bertalan, Bibó, Bod, Boda, Bodola, Bogyó, Borbát, Butyka, Csekme, Csomortán, Csomós, Csuka, Csutak, Damó, Damokos, Dávid, Deme, Dénes, Dienes, Donáth, Dósa, Elekes, Ferenc, Ferenci, Gálfi, Gazda, Gecse, Gocz, Goro, Gödri, Gyerke, Györke, Gyújtó, Hodor, Imre, Incze, Jákó, Jósa, Kanyó, Kandó, Kasza, Kelemen, Koncz, Koncza, Kónya, Kóré, Kósa, László, Mátyus, Miklós, Pál, Palló, Petke, Pocsa, Porsolt, Séra, Sikó, Simon, Tankó, Tókos, Tőke, Váró, Vida, Vitályos, Zajzon és Zoltán.

A diákok származási helye felől legpontosabb adataink az 1772—1817 közötti időszakra vonatkozóan vannak, hála Benkő Ferenc professzor fentebb említett bejegyzéseinek, melyek szinte minden egyes diák falujának nevét megőrizték. Jollehet 1817-től kezdődően az aláírási jegyzőkönyv Enyeden fennmaradt másolatai nem tüntetik fel a tanulók származási helyét, egykorú vizsgajegyzőkönyvekből és a székely katonaiifjak összeírásaiból — miként már említettük — ezt mégis sok esetben megállapíthattuk és a névsorban is, zárójelbe téve, feltüntetettük. Az 1772—1839 közötti időszakra vonatkozó számadataink tehát többé nem kikövetkeztetettek, hanem egykorú feljegyzéseken alapulnak. Ennek az időszaknak a végén egyébként már akkora a tanult réteg mobilitása, hogy a családnevek önmagukban többé arról sem tájékoztatnának, viselőjük Erdély melyik nagy tájegységéből kerülhetett a Kollégiumba. Azokat tehát, akiknek a származási helyét nem sikerült felderítnünk, még ha jellegzetes családnevük volt is, most már a bizonytalan eredetűek közé soroltuk. Ennek következtében ez a csoport indokolatlanul felduzzadt ugyan, de így többi adataink hitelét nem veszélyeztethetik a családok szétraajzásából következő egyes téves besorolások.

A Bethlen Kollégium diákságának származási hely szerinti összetétele felől két táblázatunk tájékoztat. A fentebb látható 1. számú táblázat évenként, a 3. számú pedig évtizedenként összesítve és százalékban kifejezve mutatja, hogy a tógátusok közül hányan jöttek a hét erdélyi megye, a Székelyföld, a Szászföld településeiből, Erdélyen kívüli (főként partiumi) területről, illetve hánynak maradt bizonytalan a szülőföldje.

A 3. táblázat számsorai mindenekelőtt azt mutatják, hogy Bethlen Gábor fejedelem alapítványa a XVIII. század harmadik évtizedéig Erdély egész területéről, illetve az egész kálvinista magyarság köréből vonzotta a tanulókat. A Habsburg-hatalom berendezkedése után a Kollégium fokozatosan megszűnt a magyar reformátusok központi iskolája lenni, a partiumi diákok száma 1730 körülre megcsappant.

A román és a szász tanulók már hamarabb elmaradoztak. A Kollégium 1656. évi törvényei által is megerősített korábbi gyakorlat szerint ugyanis a fejedelem 40 ösztöndíjas helye közül — a protestáns szolidaritás ápolása céljából — legalább kettőt szász lutheránus és ugyancsak legalább kettőt kálvinista román növendékkel töltöttek be²³. A román ifjak a Rómával való unió (1697/9) és a román kálvinista egyházközségek felszámolása következtében, a szászok pedig, új politikai tájé-

kozódásuknak megfelelően, a kuruc háborút követő évtizedben maradoztak el a Bethlen Kollégiumból. Minthogy a császári udvar a vallási unió sikere érdekében megtiltotta a reformátusoknak, hogy kollégiumaikban görög katolikusokat és görögkeletieket oktassanak, román növendékek csak a Türelmi Rendelet (1781) után kezdtek újból feltűnedezni az enyedi iskolában²⁴. Számuk a XIX. század elején az alsóbb osztályokban lassan emelkedett, de végig eltörpült a római katolikus intézményekben tanulóké mellett. Ennek ellenére az enyedi kollégiumban tanuló román ifjak közül is az 1848/49-es forradalmi események több vezetője került ki²⁵. A reformkortól kezdve elvétve ismét felbukkant egy-egy szász is a diákok között, de jelenlétük nem haladta meg ekkor sem a XVII. századi alacsony szintet.

3. A tógátusok létszáma és származási

1	2		3		4	
	Létszám		Megyei		Székelyföldi	
	Évtized	Szám	%	Szám	%	Szám
1862—9	231	100,00	38	16,45	81	35,06
1670—9	206	100,00	39	18,93	70	33,98
1680—9	155	100,00	29	18,70	56	36,12
1690—9	174	100,00	23	13,21	61	35,05
1,700—9	166	100,00	21	12,65	8©	51,20
1710—9	285	100,00	32	11,22	146	51,22
1720—9	2612	100,00	25	9,54	115	43,89
1730—9	278	100,00	35	12,58	104	37,41
1740—9	363	100,00	30	8,26	147	40,49
1750—9	275	100,00	31	11,27	105	38,18
1760—9	332	100,00	47	14,15	105	31,62
1770—9	371	100,00	65	17,52	125	33,69
1780—9	353	100,00	117	33,14	118	33,42
1790—9	350	100,00	199	56,85	126	36,00
1800—9	445	100,00	265	59,55	156	35,05
1810—9	557	100,00	268	48,11	168	30,16
1820—9	608	100,00	229	37,60	128	21,05
1830—9	709	100,00	23	3,24	94	13,26

A táblázatok bizonyossága szerint az enyedi diákság leg-
 állandóbb és legnépesebb csoportját a székelyek alkották.
 Ismertetett vizsgálódási módszerünkkel 1990 tógás diák, az
 összlétszám 32,51%-a esetében bizonyíthatuk vagy valószínű-
 síthettük a székelyföldi származást. A székely diákok tényle-
 ges aránya azonban ennél is nagyobb volt, és az egész kor-
 szakban 30% és 40% között mozgott. A kuruc idők után ki-
 vételesen az 51%-ot is elérte, és valójában sohasem süllyedt
 30% alá. Az 1820 és 1839 közötti ennél alacsonyabb arányuk
 azért alakult ki 3. sz. táblázatunkban, mert ebből az időszakból
 csak a határőr származásúak adatait ismerjük, de az armalis-
 tákét és a szabad székelyekét nem. A részint kikövetkeztetett
 származáshelyeken alapuló fenti számok helyességét alá-
 támasztják a határőrifjakról olyan időszakból származó össze-

hely szerinti megoszlása évtizedenként

5		6		7	
Szászföldi		Erdélyen kívül		Bizonytalan	
Szám	%	Szám	%	Szám	%
30	12,98	41	17,74	41	17,74
16	7,76	49	23,78	32	15,53
11	7,09	44	28,38	15	9,67
13	7,47	56	32,18	21	12,06
15	9,03	34	20,48	11	6,62
10	3,50	62	21,75	35	12,28
7	2,67	64	24,42	51	19,46
—	—	42	15,10	97	34,89
7	1,93	7	1,92	172	47,38
1	0,36	11	4,00	127	46,18
2	0,60	2	0,60	176	53,01
2	0,53	3	0,80	176	47,43
5	1,41	3	0,84	110	31,16
12	3,42	6	1,71	7	2,00
5	1,12	10	2,24	9	2,02
11	1,97	7	1,26	103	18,49
6	0,99	3	0,49	242	30,80
5	0,71	—	—	587	82,79

írások²⁶, amikor a katonai hatóságok részéről támasztott akadályok már fékezően hatottak a székelyek enyedi tanulására:

4. A székely katonadiákok aránya

Év	Összlétszám	Katonadiák
1809	—	110
1817	—	116
1818	—	112
1833	—	147
1834	—	163
1836	—	160
1837	955	—
1839	843	—
1841	810	145
1843	—	147
1844	—	130

Mindezekhez még hozzá kell adni a határőrségtől mentesen maradt székely falvak tanulóit. Ezek száma a fenti időszakban átlagosan legalább évi 50-re tehető. A szabad székelyeket tehát, hasonló pontos összeírások hiányában, nem vettük fel a fenti táblázatba.

A székelyek tömeges tanulása mögött végső magyarázatként e tipikusan katonatársadalom újkori válsága áll. Amíg a Mohács (1526) előtti korszakban a katonáskodás és a familiárisi szolgálat biztosította a társadalmi és vagyoni emelkedést a többre törő elemek számára, az önálló fejedelemség idején a székelység katonai terhei annyira nyomasztókká váltak, hogy sokan személyi szabadságuk feláldozása árán is menekülni igyekeztek a fegyveres szolgálattól²⁷. A székelyek többsége azonban — véres felkeléseik bizonyossága szerint — ragaszkodott szabad állapotához, és szorult helyzetéből a tanulás, az életformaváltás irányában kereste a kiutat. Miután Bethlen Gábor idején a székely társadalom viszonyai újrarendeződtek és általánosan elismerték minden székely személyi szabadságát, az anyagilag kevésbé tehetősek számára a tanulás ígérte, főként papság és tanító mesterség vagy udvarbírótság, íródeákság alakjában, az ehhez az állapothoz méltó életkörülményeket. Leginkább ez a földesúri megkötésektől tanulásában nem korlátozott, teljes mozgási szabadsággal rendelkező székely réteg élt,

vagyoni körülményeitől valósággal kényszerítve, azokkal az új lehetőségekkel, amelyeket a nagy fejedelem iskolapolitikája nyitott éppen a gyulafehérvári—enyedi kollégium létesítése által.

Bár az iskola első, gyulafehérvári korszakából nincsenek diáknévsoraink, feltételezhető, hogy a Bethlen Kollégium és a székelyek közötti szoros kapcsolatok már ekkor kiépültek. Minthogy a császári hadvezetés a határőrség felállítása után is bizalmatlanul viselkedett a székelységgel szemben, és keveseknek biztosította akár csak az altiszti állományba való bejutást, a társadalmi emelkedésnek továbbra is csupán a hagyományos útja maradt nyitva a székely ifjak előtt. Ezért és az idegen tisztek önkényeskedésétől való szabadulás vágyától hajtva rohamozták a székely fiatalok, a határőrség minden ellenkezése dacára, a feudalizmus egész időszakában az alapítványokkal, ösztöndíjakkal jól felszerelt Bethlen Kollégiumot.

Ahová egyszer bevette magát a tanulás szokása, ott az iskolázottak maguk után vonták a Kollégiumba családjuk fiatalabb tagjait és más falujukbelieket. Ez a magyarázata, hogy az egyes falvakból tanulók megszakítatlan láncot alkotnak közel másfél évszázadon keresztül²⁸. Így vált főként bizonyos háromszéki falvak lakossága az erdélyi magyar értelmiség utánpótlásának szinte kimeríthetetlen tartalékává a XVII. század elejétől kezdődően. Amint az alábbi felsorolás mutatja, a székely diákok zöme az egész korszakban szinte ugyanazokból a községekből került ki; talán az iskolázási hagyományok rendkívüli erején túl sajátos társadalmi okok következtében is. Mindenesetre további kutatásra vár annak tisztázása, milyen erők lendítették egyes háromszéki községek ifjúságát szakadatlan áramlásban a tanulásra, amikor más szomszédos települések lakói csak szórványosan kapcsolódtak be vagy egyáltalában nem vettek részt a székelységnek ebben az újkori útkeresésében.

1662 és 1839 között az alábbi helyekről tanult tíz vagy ennél több diák a Bethlen Kollégiumban:

- 10: (Boros)Benedek, Bölön, Csernátfalva, Kibéd, (Magyar)Lapád, Nagylak, Pápa, Petek, (Maros)Szentkirály, (Székely)Vaja
- 11: Bibarcfalva, Borberek, (Székely)Dálya, Erősd, Ikafalva, (Cso-ma)Kőrös, Lisznyó, Sárd, (Kis-, Nagy)Solymos
- 12: Bece, Debrecen, Déva, Krakkó, Örményszékes, Sövényfalva, Szotyor
- 13: Étfalva, Királyfalva, Klopotiva, Komárom, Küküllővár, Lózsád, Málnás, Papolc, (Al-, Fel)Torja

- 14: Felsőbánya, Kisenyed, Nagyvárad, Székelyudvarhely, Szentmihályfalva, Zalán
- 15: Bodok, Kéménd, Szentgyörgy (nagyobbrészt Sepsiszentgyörgy értendő alatta), Zilah
- 16: (Székely)Kocsárd, Martonfalva, Muzsna, Zabola
- 17: Bikfalva, Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Szatmár(Németi)
- 18: (Kis-, Nagy)Borosnyó, Harasztos, Kolozsvár, Szemerja
- 19: Alvinc, (Magyar)Igen
- 20: Krizba, Lécfalva, (Máramaros)Sziget
- 22: Barátos, Egerbegy
- 23: Abrudbánya, Nagybánya
- 24: Márkosfalva, Uzon
- 26: Dés, Felyinc
- 27: Albis
- 28: Páké, Vízakna
- 31: (Al-, Fel)Doboly, Páva
- 32: Zágon
- 34: Szászváros
- 38: (Nagy-, Közép-, Száraz)Ajta, Fogaras
- 39: Kovászna
- 40: Gidófalva, Sepsiszentgyörgy
- 42: Dálnok, Vásárhely (nagyobbrészt Kézdivásárhely, kisebb részben Marosvásárhely értendő alatta)
- 44: Ilyefalva
- 61: (Kis-, Nagy)Bacon
- 81: (Alsó-, Felső)Csernáton
- 97: Torda (Ótorda 20, Újtorda 9)
- 102: Kézdivásárhely
- 157: Nagyenyed

A székelyföldi diákságon belül a háromszékiek egymagukban többszörösét tették ki az összes többi székből érkezetteknek. A pontosan bizonyíthatóan székelyföldi 1559 diák közül 1181 volt háromszéki (75,76%). Utánuk az udvarhelyszékiek következtek 150 fővel (9,62%), majd a marosszékiek 117 fővel (7,51%), végül a kicsiny Aranyosszék szülöttei 111 fővel (7,11%). E szék területéhez és kálvinista népességéhez mérten magas arányszáma a Bethlen Kollégium közelségével magyarázható.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a katonai hatóságok okvetetlenkedései a XIX. század elejére, főként a háborús időkben, csökkentették ugyan a székely diákok enyedi létszámát, de tanulásuk tömeges jellegét nem változtathatták

meg. Különösen az alsóbb osztályokat látogatta sok székely gyermek. Visszaesés inkább a tógátusok körében figyelhető meg. A határőrszolgálatról ugyanis jobbára csak a prédikátorságot és tanítómesterséget vállaló tanulók mentesültek. Akik tehát erre nem éreztek magukban hivatást, az alsóbb osztályok elvégzése után a Kollégiumból kimaradni és hazamenni kényszerültek. Bethlen Gábor enyedi kollégiuma azonban így is a székelység iskolája, a Székelyföld pedig az erdélyi magyar értelmiség legfőbb utánpótlási területe maradt a feudalizmus késői szakaszában. Jóllehet végleges kép majd csak akkor adható, ha a Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Kolozsváron, Szászvároson, sőt Zilahon, Nagybányán és Szatmárnémetiben tanult székely diákok számát is tisztázták, fenti megállapításunk már ma is cáfolhatatlannak tekinthető.

A hét erdélyi vármegye falvaiból összeverődött diákok korántsem jelentkeztek olyan egyöntetű csoportként, mint a székelyföldiek, de nagyságrendben ők alkotják a kollégiumi közösség második legfontosabb elemét. A megyei származásának minősíthető 1516 diák a vizsgált időszakban 24,77%-át tette ki a tógátusok összlétszámának. Arányuk a XVIII. század hetvenes éveitől 15%, körül mozgott, akkor azonban váratlanul megkétszereződött, majd megháromszorozódott. Ez csak részben magyarázható úgy, hogy a határőrkatonaságtól tanulásukban akadályozott székelyek helyét vármegyeiek foglalták el. Az ugrásszerűnek látszó növekedés oka inkább az lehet, hogy ettől az időponttól fogva nem kikövetkeztetett, hanem egykorú pontos adataink vannak a diákok származási helye felől. Feltehető tehát, hogy az enyedi tanulóifjúságon belül korábban is magasabb volt a megyeiek aránya, csupán módszerünk tökéletlensége folytán nem sikerült ezt kimutatnunk. A bizonytalanul minősített nevek feltűnően nagy száma az 1730-at követő évtizedekben megengedi ezt a vélekedést.

A földrajzi szomszédság, illetve más kollégium közelsége döntötte el, hogy a megyei szülő Nagyenyedre, Marosvásárhelyre vagy Kolozsvárra küldte-e gyermekét tanulni. Legtöbbször — érthető módon — Alsó-Fehér vármegyéből érkeztek. Őket követték nagyobb számban a Torda, Hunyad és Küküllő megyeiek. Kolozsból, Dobokából, Krasznából és a két Szolnokból már viszonylag kevesen mentek Enyedre, minthogy ezek a megyék a kolozsvári kollégium vonzáskörébe estek. A vármegyei tanulók zömét az ottani mezővárosok (pl. Enyed, Torda, Vízakna, Szászváros) szabad népe adta. A polgári rendűek mellett azonban nagy számban jöttek a falusi kispapok (pl.

Lozsádról), sőt a birtokos nemesek gyermekei (pl. Klopotiváról, Örményszékesről). Főként a hétszilvafásoktól lakott szegény nemesi falvakból igyekeztek sokan tanulás útján javítani életkörülményeiken. Annak, hogy a tanulási kedv a megyei jobbagyományok körében is kezdett sarjadosni, csak a XIX. század elejétől fogva észlelhetők nagyon szerény jelei a Kollégium legközvetlenebb vonzási körébe tartozó falvakban (pl. Bece, Csombord, Lapád, Szentkirály).

Erdélyen kívüli területekről, főként a Partiumból, a vizsgált időszakban összesen 444-en (7,25%), elsősorban a XVII. század folyamán keresték fel a Bethlen Kollégiumot. Arányuk a diákságban ekkor 15—20% körül mozgott. Legtöbben Szatmár és Bihar vármegyéből érkeztek. Szatmár magas részeseése annak tulajdonítható, hogy az ott már 1680 körül megkezdődő ellenreformáció akadályozta a helyi kálvinista tanintézetek működését. Felsőbánya, Nagybánya, Szatmárnémeti öntudatos polgárai tehát Erdélybe küldték tanulni gyermekeiket. Az erdélyi joghatóság alá tartozott egész területen meggyökeresedett hagyomány lehetett a protestáns lakosság körében a hitüket védelmező fejedelmek Kollégiumában való tanulás. A korra jellemző diákvándorlás nemcsak az északi megyékből hozott, a kálvinisták mellett, lutheránus tanulókat, hanem a török uralom alatt élő reformátusok is Enyeden igyekeztek maguknak papot és mestert taníttatni. Az erdélyi fejedelem mint a protestánsok védnöke, az enyedi kollégium pedig mint az ő „veteményeskertje” élt a XVII. századi köztudatban. Ez a meggyőzés adta a vándorbotot vállalkozó szellemű fiatalok kezébe, hogy a távoli Szerémségből, Tolnából és Baranyából, Pozsony, Trencsén, sőt Turóc megyéből Bethlen Gábor iskolájába jöjjenek el tanulni. Ez a diákvándorlás egy ideig még a kuruc szabadságharc leverése után is folytatódott, de aztán a Habsburg-uralom megszilárdulása és az ellenreformáció kibontakozása rendjén a XVIII. század negyedik évtizedére fokozatosan elapadt. 1740 után az Erdélyen kívüli származású diákok csoportja teljesen jelentéktelenre zsugorodott össze. Ettől fogva tekinthető a Bethlen Kollégium teljes egészében a tulajdonképpeni Erdély iskolájának.

Néhány megjegyzést az összesen 158 (2,58%) szászöldi diákkal kapcsolatosan is tennünk kell. Ezek aránya a XVII. század végéig 7% körül mozgott, a későbbi évtizedekben viszont egy százalék alá esett vissza. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a szászöldiek egyben mind szászok is voltak. Kevesen ilyenek is akadtak közöttük, de zömüket Szászöldön

élő magyarok tették ki. Mégpedig a XVIII. század harmadik évtizedéig elsősorban hétfalusi csángók, a későbbi időkben pedig főként Szászváros magyar polgárainak gyermekei. Figyelemre érdemes, hogy a Brassó város földesúri hatalma alatt élő apácai, krizbai, csernátfalusi lutheranizált csángók gyermekeit eredetileg nem a brassói szász lutheránus iskolában, hanem inkább a távoli Enyed kálvinista kollégiumában taníttatták. A hétfalusiak máról holnapra történt elmaradása a Bethlen Kollégiumból azt sejteti, hogy a szász hatóságok 1730 táján véget vetettek magyar jobbágyaik enyedi tanulásának és — hitvallási megfontolásokból — lutheránus szász iskolákba kényszerítették őket.

A Bethlen Kollégium vonzásterületének, a vonzás helyi intenzitásának megvilágítására állítottuk össze az alábbi kimutatást. A *Matricula studiosorum*ban szereplő 6120 tógás diák közül 3459 esetében (56,52%) sikerült meghatározni a helységet is, ahonnan az illető származott. Ezek megoszlása, az 1848 előtti közigazgatási beosztás szerint, a következő módon alakult. A helység neve után következő szám azt mutatja, hogy onnan hányan tanultak Enyeden.

Az erdélyi megyék településeiből 1348 olyan diák (38,97%) jutott be a Bethlen Kollégium tógás deákjai sorába, a következő elosztásban, akiknek a származási helye pontosan ismeretes:

Alsó-Fehér vm: Abrudbánya 23, Alvinc 19, Aranyosbánya 4, Asszonynépe 5, Bagó 2, Balázsfalva 2, Bece 12, Béd 5, (Boros) Benedek 10, (Boros)Bocsárd 9, (Buzás)Bocsárd 5, (Román) Bogát 2, Borberek 11, Bükkös 6, Csekelaka 9, (Magyar)Csesztve 6, Csombord 7, Csúcs 1, Diód 3, Diódvávalja 1, (Fel)Enyed 2, (Kis)Enyed 14, Nagyenyed 157, Forró 1, Fugad 1, (Maros)Gezse 2, Girbó 1, Gyulafehérvár 17, Háperton 3, Hari 4, (Magyar) Herepe 5, (Magyar)Igen 19, Istvánháza 8, Kapud 1, Konca 1, (Maros)Koppán 1, Koslárd 1, Krakkó 1,2, Kutyalva 1, (Magyar) Lapád 10, (Román)Lapád 4, Lőrincrève 6, Medvés 3, Miklós-laka 3, Miriszló 7, Nagylak 10, Ózd 5, Örményszékes 12, Pacolka 3, Pókafalva 2, Sárd 11, (Maros)Sülye 7, Szentbenedek 1, (Maros)Szentkirály 10, Tompaháza 1, Tövis 9, Túr 2, (Maros) Újvár 9, Vajasd 6, Veresegyháza 1, Vingárd 1, Vízakna 28, Zalatna 3. — Összesen: 547 diák (15,76%).

Felső-Fehér vm: Árapataka 1, Bodola 1, Bolya 4, Erösd 11, Hévíz 2, Hídvég 2, Ivánfalva 4, Karatna 2, Keresd 1, Mihályfalva 3, Moha 3, Petek 10, Szederjes 1, Ürmös 1, (Szász)Veszszöd 3, Voldorf 2, (Székely)Zsombor 1. — Összesen: 52 diák (1,50%).

Doboka vm: Apáti 1, Borsa 4, Csomafája 2, Egregy 1, Gyula 1, Kékes 1, Sárvár 1, Szava 1, Szék 6, Szentandrás 4. — Összesen: 22 diák (0,64%).

Hunyad vm: Algyógy 4, Bácsi 1, Bencenc 2, Borbátvíz 4, (Magyar)Bretteye 4, Csolnakos 2, Demsus 1, Déva 12, Fejérvíz 4, Galac 3, Guraszáda 1, Haró 4, Hosdát 3, (Vajda)Hunyad 3, Ilye 5, Kéménd 15, Kitid 1, Klopotiva 13, Lapusnyak 1, Lózsád 13, Macsesd 2, Mada 1, Malomvíz 3, (Alsó)Nádas 1, Németi 6, (Al-, Fel)Pestes 9, Pesitény 2, Piski 3, Puj 2, Rákosd 7, Rápolt 7, Rusor 1, Serei 2, (Felső)Szálláspataka 9, (Felső)Szilvás 5, Tustya 2, Vállya 1, Várhegy 1. — Összesen: 170 diák (4,91%).

Kolozs vm: (Kolozs)Akna 5, (Nagy)Almás 5, Apahida 1, Buda 5, Daróc 2, Diós 2, Fráta 2, Gyalu 2, Györgyfalva 1, Hunyad 8, (Puszt)Kamarás 1, (Vajda)Kamarás 5, (Nagy)Kapus 1, Katona 2, Keszű 1, Kolozsvár 18, Lompért 1, Macskás 1, Mákó 3, Nyulas 1, Oroszfája 1, Ölyvös 3, Örményes 1, Pata 2, Topaszentkirály 4, Újlak 2, Visa 1. — Összesen: 81 diák (2,34%).

Kraszna vm: Csehi 1, Ilosva 2, Kecel 2, Kémer 1, Kraszna 4, Nagyfalva 3, Perecsen 1, Somlyó 3, Vaja 2, Zovány 1. — Összesen: 20 diák (0,56%).

Küküllő vm: Bajom 1, Balavására 1, (Magyar)Bénye 3, Bolkács 1, Bonyha 5, Dányán 1, Ebesfalva 1, Gálfalva 5, Hosszúaszó 4, Kápolna 3, Kend 3, Királyfalva 13, Kóród 1, Kóród-szentmárton 4, Küküllővár 13, Mikeszásza 5, Pánád 1, Péterfalva 6, Radnót 4, Sáros 1, Sövényfalva 12, Szancsal 2, Szénaverős 1, Szentmárton 2, Szentmiklós 3, Szentpál 1, Szépmező 2, (Nagy)Teremi 2, (Gogán)Váralja 4, Zágor 1. — Összesen: 106 diák (3,06%).

Belső-Szolnok vm: Árpástó 2, Bethlen 1, Damokos 1, Dés 26, Désakna 6, Kackó 3, Kócs 1, Kozárvár 1, (Magyar)Nemegye 3, Retteg 2, Sajó 1. — Összesen: 47 diák (1,36%).

Közép-Szolnok vm: Baksa 1, Benedekfalva 1, Bogdánd 1, Diósad 1, Doba 3, Goroszló 1, Hatvan 1, Kusaly 1, Monó 3, Sámson 1, Szántó 1, Szilágyszeg 1, Zilah 15, Zsibó 1. — Összesen: 32 diák (0,93%).

Torda vm: (Maros)Bogát 7, Bölkény 1, Csán 1, (Erdő)Csinád 3, (Maros)Décse 3, Disznajó 1, Egerbegy 22, Felfalu 8, Gerend 5, Gerendkeresztúr 3, Gernyeszeg 1, Gyéres 6, Gyéres-szentkirály 2, Koók 1, Körtvélyfája 1, Léta 1, Magyaró 1, Péterlaka 1, Sárpaták 3, Szászrégen 1, Tóhát 1, Torda 97 (Ótorda 20, Újtorda 9), Torockó 1, Torockószentgyörgy 3, Túr 2, Véc 3, Záh 2. — Összesen: 210 diák (6,07%).

Zaránd vm: Brád 9, Körösbánya 1, Kristyór 5, Ribice 3. —
Összesen: 18 diák (0,52%).

Fogaras-vidék: Fogaras 38 (1,10%).

Kővár-vidék: Kolcér 1, (Magyar)Lápos 6. — Összesen: 7
diák (0,20%).

A székely székek alábbi falvaiból és városaiból szerepel-
nek diákok az aláírási jegyzőkönyv lapjain:

Aranyosszék: Bágyon 8, Felvinc 26, (Székely)Földvár 7,
Harasztos 18, Kercsed 9, Kövend 1, (Székely)Kocsárd 16,
Poján 9, Rákos 3, Szentmihályfalva 14. — Összesen: 111 diák
(3,21%).

Háromszék: (Nagy-, Közép-, Száraz)Ajta 38, Albis 27, An-
gyalos 8, Árkos 3, Bacon 61 (Kisbacon 15, Nagybacon 29), Ba-
rátos 22, Barót 5, Besenyő 4, Bikfalva 17, Bitá 3, Bodok 15,
Bodos 1, (Kis-, Nagy)Borosnyó 18, Bölön 10, Cófalva 3, (Alsó-,
Felső)Csernáton 81, Dálnok 42, (Al-, Fel)Doboly 31, Egerpa-
taka 8, Eresztevény 2, Étfalva 13, Fotos 1, Gelence 1, Gidófal-
va 40, Ikafalva 11, Ilyefalva 44, (Sepsi)Kálnok 4, Kilyén 2,
Komolló 2, Kovászna 39, Kőkös 7, Köpec 7, Kőrispatak 1,
(Csoma)Kőrös 11, Lécfalva 20, Lisznyó 11, Magyaros 1, Maksa
8, Málnás 13, Márkosfalva 24, Martonfalva 16, Martonos 6,
Matisfalva 4, Miklósvár 3, Oltszem 7, Oroszfalu 3, Páké 28,
Papolt 13, Páva 31, Réty 9, Szacsva 7, Szemerja 18, (Sepsi)
Szentgyörgy 40, Szentgyörgy 15 (zömükben szintén sepsiszent-
györgyiek!), Szentivány 3, (Sepsi)Szentkirály 1, Szotyor 12,
Szörce 5, Tamásfalva 6, Telek 1, (Al-, Fel)Torja 13, Uzon 24,
Várhegy 2, Kézdivásárhely 102, Vásárhely 42 (zömükben szin-
tén kézdivásárhelyiek!), Zabola 16, Zágon 32, Zalán 14, Zol-
tán 5. — Összesen: 1181 diák {34,14%).

Marosszék: (Mező)Bánd 5, Csávás 8, (Nagy)Ernye 1, Fele 1,
Fintaháza 2, Galambod 1, Geges 1, Görgény 1, Harasztkerék 1,
Havad 3, Havadtó 1, Hodos 1, Kakasd 1, Kál 1, (Maros)Kendő
1, Kibéd 10, Koronka 1, Keresztúr 1, Kövesd 2, (Backa)Mada-
ras 3, (Mező)Madaras 2, Makfalva 3, Marosvásárhely 17, Nyá-
rádtó 1, Remete 5, Sámsond 1, Selye 2, Somosd 1, Szentanna 2,
Szentbenedek 3, Szentgelice 3, Szentháromság 1, Szentimre 4,
Szentistván 2, Szentlászló 1, (Káposztás)Szentmiklós 2, Szent-
simon 6, Vadasd 5, (Székely)Vaja 10. — Összesen: 117 diák
(3,38%).

Udvarhely szék: Agyagfalva 4, Bágy 5, Bardóc 2, Bibarc-
falva 11, (Felső)Boldogasszonyfalva 2, Bodos 2, Bögöz 3, (Szé-
kely)Dálya 11, Etéd 2, Fancsal 1, Farcád 3, Fiátfalva 1, Füle

3, Galambfalva 5, Hermány 4, Hodgya 5, Jástfalva 2, Karácsonfalva 3, (Szitás)Keresztúr 3, Keresztúr 5, Muzsna 16, Ócfalva 1, Olasztelek 3, Parajd 1, Rugonfalva 2, Sófalva 2, Száldobos 9, (Nagy-, Kis)Solymos 11, (Homoród)Szentpál 1, Szentpéter 1, (Székely)Udvarhely 14, Udvarhely 10 (zömükben szintén székelyudvarhelyiek!), Újszékely 1, Vágás 1. — Összesen: 150 diák (4,34%).

A Szászföld alábbi településeiből tanultak Nagyenyeden:

Brassó-vidék (Barcaság): Apáca 4, Bácsfalu 2, Brassó 3, Csernátfalva 10, Hosszúfalu 3, Keresztényfalva 1, Krizba 20, Pürkerec 1, Tükrös 2, Újfalu 6, Zajzon 1. — Összesen: 53 diák (1,53%).

Beszterce-vidék: Beszterce 2 (0,06%).

Kőhalomszék: Halmágy 6, Kaca 1, Kóbor 3. — Összesen: 10 diák (0,29%).

Medgyesszék: Selyk 1, Völc 1. — Összesen: 2 diák (0,06%).

Nagysinkszék: Kissink 1, Leses 2, Morgonda 1, Szászhalom 2. — Összesen: 6 diák (0,17%).

Segesvárszék: Holdvilág 2, Kozd 1, Segesvár 1. — Összesen: 4 diák (0,11%).

Szászsebesszék: Szászsebes 2 (0,06%).

Szászvárosszék: Szászváros 34, Tordos 2. — Összesen: 36 diák (1,04%).

Szebenszék: Meschendorf 2, Nagydísznód 1, Szeben 2. — Összesen: 5 diák (0,14%).

Az Erdélyen kívüli területekről összesen 426 (12,32%) diák szerepel pontos származási hellyel a kollégiumi törvényeknek aláíró tógátus diákok között az alábbi területi megoszlás szerint:

Abauj vm: Dobsza 1, Fáj 3, Fóny 1, Gönc 3, Hejce 1, Kassa 4, Pányok 1, Szinye 1, Vizsoly 1. — Összesen: 16 diák.

Arad vm: Jenő 7, Komlós 1. — Összesen: 8 diák.

Baranya vm: Harkány 1, Laskó 1, Mágocs 1, Pécs 6. — Összesen: 9 diák.

Bars vm: Füs 4, Léva 2, Salló 1. — Összesen: 7 diák.

Békés vm: Békés 2, Csaba 4. — Összesen: 6 diák.

Bereg vm: Beregszász 3, Gulács 1, Pósháza 1, Vári 1. — Összesen: 6 diák.

Bihar vm: Bagamér 2, Belényes 1, Bihar 1, Debrecen 12, Diószeg 5, Harsány 1, Körösszeg 1, Ladány 1, Margita 1, Pozsga 1, Püspöki 1, Sárfő 1, Sarkad 1, Szalacs 2, Székelyhíd 1, Tarcsa 2, (Nagy)Várad 14, Vaskóh 1. — Összesen: 49 diák.

Borsod vm: Aszaló 2, Bánhorvát 3, Debréte 1, Kaza 1, Miskolc 3, Ónod 4, Szederkény 1, Szendrő 1, Viszló 1. — Összesen: 17 diák.

Fejér vm: Bicske 2, Csákvár 1, Lovasberény 1. — Összesen: 4 diák.

Gömör vm: Putnok 1, Rimaszécs 2, Rimaszombat 2, Rozsnyó 3. — Összesen: 8 diák.

Győr vm: Győr 2.

Hajdú kerület: Böszörmény 2, Hatház 1, Kaba 2, Nánás 8, Szoboszló 3. — Összesen: 16 diák.

Heves vm: Átány 1, Csász 1, Eger 1, Gyöngyös 1, Pásztó 1, Réde 1, Vezekény 1. — Összesen: 7 diák.

Hont vm: Bozók 1, Szokolya 2. — Összesen: 3 diák.

Jászság: Kisér 2.

Kiskunság: Fülöpszállás 2, Halasi, Szabadszállás 2. — Összesen: 5 diák.

Komárom vm: Igmánd 1, Komárom 13, Szöny 1, Tata 1. — Összesen: 16 diák.

Krassó vm: Karánsebes 1, Lugos 1. — Összesen: 2 diák.

Máramaros vm: Huszt 4, Sziget 20, Técső 9, Visk 5. — Összesen: 38 diák.

Nógrád vm: Balassagyarmat 4, Fülek 2, Karancs 1, Losonc 1, Szécsény 1. — Összesen: 9 diák.

Nyitra vm: Érsekújvár 1, Farkasd 1, Komját 1. — Összesen: 3 diák.

Pest vm: Cegléd 1, Kecskemét 1, Némedi 1, Pataj 2, Ráckeve 2, Solt 1, Szód 1, Vác 1. — Összesen: 10 diák.

Pozsony vm: Kiliti 1, Szenc 2, Vízkelet 1. — Összesen: 4 diák.

Sáros vm: Eperjes 2, Kapronca 2, Sóvár 1. — Összesen: 5 diák.

Somogy vm: Bárd 1.

Szabolcs vm: Dada 1, Ibrány 1, Kisvárd 2, Nádudvar 7, Nyíregyháza 1, Nyírbesenyőd 1, Polgár 1, Újváros 5. — Összesen: 19 diák.

Szatmár vm: Felsőbánya 14, Csegöld 2, Cseke 2, Csenger 2, Ecsed 3, Erdőd 2, Erdőszáda 1, Istvándi 1, Jánk 1, Károly 1, Majtény 1, Matolcs 2, (Aranyos)Medgyes 4, Misztótfalu 5, Nagygyar 3, (Nagy)Bánya 23, Porcsalma 1, Sárköz 1, Szatmár(németi) 17, Szinérváralja 3, Tarp 4, Tunyog 1, Vitka 1. — Összesen: 95 diák.

Szerém vm: Kórogy 1.

Temes vm: Lippa 1, Temesvár 2. — Összesen: 3 diák.

Tolna vm: Madocsa 2, Mányok 1, Tolna 2. — Összesen: 5 diák.

Torna vm: Szilas 1.

Trencsén vm: Letenye 1, Trencsén 1. — Összesen: 2 diák.

Turóc vm: Benefalva 1.

Ugoicsa vm: Bökény 2, Dabóc 1, (Nagy)Szőlős 4, Salánk 2, Sasvár 2. — Összesen: 11 diák.

Ung vm: Kapos 4, Szeregye 1, Ungvár 2. — Összesen: 7 diák.

Vas vm: Körmend 1, Rábalak 1, Szalafő 1, Szombathely 1. — Összesen: 4 diák.

Veszprém vm: Pápa 10, Szentgál 1, Veszprém 1. — Összesen: 12 diák.

Zala vm: Szentgyörgyvölgy 1.

Zemplén vm: Helmec 1, Kesznyéten 1, Mád 1, Medgyaszó 1, Patak 5, Szerencs 3, Szőlöske 2, Visnyó 2. — Összesen: 16 diák.

Pályaválasztás

A származáshely szerinti megoszlás tisztázásánál jóval egyszerűbb feladat volt a papi és a világi pályát választó diákok arányának megállapítása. Ezt az egyes nevek mellett olvasható megjegyzések tették lehetővé. A kifejezetten papoknak nevezettek csoportjához számítottuk a külföldi egyetemeken jártakat is, hacsak nem tüntették fel, hogy hazajövetelük után valamilyen más értelmiségi (orvosi, mérnöki) hivatást választottak maguknak. E bejegyzések egyhangúsága és pontatlansága megakadályozta a világi pályára lépők foglalkozás szerinti szétválasztását, s ezért erről le is mondtunk. A *cancellistának*, *provisornak* (udvarbírónak) nevezett diákok tényleges foglalkozásáról ugyanis a világi jellegen kívül más közelebbit általában nem állapíthattunk meg. Megjegyezzük, hogy a tanítómestereket, hacsak később pappá nem lettek, minden esetben a világiak közé számítottuk foglalkozásuk és életformájuk alapján, noha az akkori oktatási szervezetnek megfelelően ők is egyházi alkalmazottak voltak.²⁹

Minthogy a pályaválasztás felől forrásaink a diákneveknek kb. felénél nem adnak semmiféle tájékoztatást, az 5. sz. táblázat ama adata, hogy a tanulók 47,36%-a (2899 személy) világi és 10,44%-a (639 személy) papi pályára lépett, csupán tájékoztató jellegűnek tekinthető. A 42,18%; bizonytalan közül ugyanis további aprólékos kutatással még sok személyt besorolhatnánk az egyik Vagy a másik csoportba. Az is feltéte-

5. Az egyházi és a világi pályára lépő tanulók aránya

1	2		3		4		5	
	Létszám		Egyházi		Világi		Bizonytalan	
Évtized	Szám	%	Szám	pályára lépett %	Szám	%	Szám	%
1670—79	206	100,00	25	12,13	76	36,89	105	50,97
1680—89	155	100,00	36	23,22	73	47,09	46	29,67
1690—99	174	100,00	20	11,49	55	31,60	99	56,89
1700—09	166	100,00	32	19,27	65	39,15	69	41,56
1710—19	285	100,00	85	29,82	90	31,57	110	38,59
1720—29	262	100,00	51	19,46	129	49,23	82	31,29
1730—39	278	100,00	55	19,78	101	36,33	122	43,88
1740—49	363	100,00	32	8,81	30	8,26	301	82,92
1750—59	275	100,00	9	3,27	29	10,54	237	86,18
1760—69	332	100,00	31	9,33	180	54,21	121	36,44
1770—79	371	100,00	75	20,21	252	67,92	44	11,85
1780—89	353	100,00	36	10,19	248	70,25	69	19,54
1790—99	350	100,00	27	7,71	287	82,00	36	10,28
1800—09	445	100,00	63	14,15	350	78,65	32	7,19
1810—19	557	100,00	17	3,05	341	61,22	199	35,72
1820—29	608	100,00	18	2,96	327	53,78	263	43,25
1830—39	709	100,00	14	1,97	203	28,63	492	69,39

lehető, hogy a megszokott papi vagy mesteri pályát a kollégiumi utódok ritkábban tartották az aláírási jegyzőkönyvben is megörökítésre érdemesnek, mint az irigyeltebb világi karriert. Ennek megfelelően talán az egyházi pályát választók csoportja gyarapodnék elsősorban az általunk bizonytalanoknak minősítettek sorából. Ebben az esetben tehát csökkenne a világiak mostani nyomasztó fölénye. Mindez lehetséges, s ezért számolnunk kell vele. Annyi azonban így is határozottan állítható, hogy a Bethlen Kollégium diákjainak többsége, hozzávetőlegesen 60%-a már a feudalizmus idején a világi pályát választotta magának. Enyed tehát nemcsak a magyar tanult rétegnek, hanem az erdélyi világi értelmiségnek is legjelentősebb központja a feudalizmus alkonyán. Ez a helyzet fokozatosan alakult ki, de a XVIII. század közepén már bizonyosan a világi pályára lépők kerültek túlsúlyba. A kezdetben szinte kizárólag prédikátorokat és mestereket nevelő Bethlen

Kollégium, az erdélyi magyar társadalom fejlődésének megfelelően, a világi pályákra felkészítő fontos melegággá alakult át. Ezt a folyamatot kedvezően befolyásolhatta a diákság alább ismertetendő társadalmi összetétele.

A XVIII. század második felétől kezdve még a hagyományosan papi családok fiataljai közül is egyre többen léptek világi pályákra. Az erdélyi kálvinista magyarság iskolázott rétegében a XVII. század végétől a XIX. század elejéig végbe ment átrétegződésről mindennél beszédesebben tanúskodik a Bethlen Kollégium *Matricula studiosorum*. Ennek az átalakulásnak lényege a tanult rétegek laicizálódása abban az értelemben, hogy tagjainak túlnyomó többsége világi munkakörben tevékenykedett, illetve az, hogy az eddig egyoldalúan teológiai művelődés helyett a jogi képzettséget juttatta szintén monopolisztikus helyzetbe. A késői diákok között felbukkanó lapszerkesztők, újságírók, mérnökök viszont már jelzik, hogy a felszínes jogi kultúrájú „cancellisták” uralmának vége küszöbön áll. A feudalizmus kibontakozó válsága az erdélyi magyar értelmiség egészségtelen szerkezetében is a polgári átalakulás követelményeinek megfelelő, újabb változásokat készített elő.

A legjobb diákok közül kezdettől fogva viszonylag sokan külföldi egyetemekre is kijutottak. Ezek az „akadémikusok” hazatérésük után általában a kálvinista papság vezető rétegében helyezkedtek el, illetve a kollégiumok professzoraiként működtek. Ők jelentették a szakképzettséget és a korszerű műveltség legmagasabb csúcsait a református értelmiségben. Ők a „tudósok” és literátorok Erdélyben, ők szabják meg a szellemi foglalatosságok irányát és tárgyát, közvetítik az új szellemi áramlatokat. Soraikban a XVII—XVIII. századi erdélyi magyar művelődésnek olyan vezető személyiségeit találjuk, mint Keresztúri Pál, Apáczai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós, Huszti András, Bod Péter és még sokan mások. A külföldön kiképzett szakemberek között a teológusokon kívül csak orvosdoktorok, gyógyszerészek és mérnökök akadtak még nem nagy, de egyre növekvő számban.

Az idők változását jelzi a nevek mellé írt *politicus*, *cancelista*, *secularis*, azaz világi pályán működő személyre utaló megjegyzések fokozatos elszaporodása a *Matricula studiosorum*-ban. Az ilyen összefoglaló minősítés persze eltakarja előlünk a világi pályák differenciálódásának részleteit, annyi azonban így is látszik belőle, hogy a társadalom érdeklődése a laikus foglalkozások iránt állandóan nőtt, és az államhatalom igényei szintén ebben az irányban hatottak. A változás azonban e té-

ren a XVIII. század derekáig inkább mennyiségi, mintsem minőségi. Addig nagyjából ugyanazok a világi foglalkozások kínálóztak az enyedi diákok előtt, mint száz esztendővel korábban, csak most jóval több gazdatiszt, udvarbíró, számvető, ügyvéd stb. található megélhetést. Ezekben a pályákon helyezkedtek el véglegesen azok az iskolamesterek is, akik bizonyos ideig való tanítóskodás után feltűnően nagy számban léptek át az „ecclesiasticus status”-ból a „politicus status”-ba, vagyis az egyházi rendből a világiba. A hivatalnokok száma csupán Mária Terézia uralmának (1740—1780) végétől fogva nőtt meg, párhuzamosan a feudális ügyintézés korszerűsítésére irányuló törekvésekkel. Enyed azonban a vidéki és még inkább a központi igazgatás részére többnyire „középkádereket” nevelt. A politikai vezetőréteg gyermekei ugyanis hosszú időn keresztül legfeljebb áttételesen, nevelőik révén állottak kapcsolatban a Kollégiummal. Egyelőre még nyitott kérdés, hogy a Bethlen Kollégiumban folyó nevelés ezen a szálon keresztül a protestáns főnemességet mekkora hányadában és milyen mértékben alakíthatta. Hatása a XVIII. század folyamán mindenképpen kisebb lehetett, mint a következő első felében, a reformkor idején.

A hivatali pályára került diákok száma mindjárt jelentősen megnőne, ha a névsort a *schematismusok*, a *Calendarium Dacicum* címmel 1767-től kezdve nyomtatásban közzétett tiszti cím- és névtárak adataival vetnők egybe. Bizonyos azonban, hogy a *Matricula studiosorum* névbejegyzéseihez fűzött megjegyzések készítői a többi jelentősebb közhivatali pályafutásra éppen úgy utaltak volna, mint ahogyan látható önérettel örökítették meg azt a néhány esetet, amikor egykori enyedi diák bekerült az Udvari Kancelláriára, a Guberniumhoz vagy a Királyi Táblára. Az ilyesfajta bejegyzések ritkaságának csak az lehet az oka, hogy a XVIII. század utolsó negyede előtti időben az enyedi átlagdiák előtt valóban kivételesen nyíltak ilyen lehetőségek a közhivatali pályán. A vezető állások főrangúak részére fenntartott helyek voltak és többnyire katolizálás volt az áruk. Változás ebben a tekintetben is a jozefinista társadalompolitika hatására indulhatott el. Feudális értelmiségünk átalakulásának első, szerény csiráiként a műszaki értelmiség szálláscsinálóinak feltűnését tekinthetjük. A Bethlen Kollégiumban végzetek között szórványosan már a XVIII. század közepétől fogva előfordulnak jeles hadimérnökök és Selmecbányán képezett bányászati vagy erdészeti szakemberek.

Az ilyen karrierok azonban ekkor még éppen úgy rendkívü-

liek, mint a sokszor egészen kalandos katonai pályafutások. Többen a porosz király vagy Katalin cárnő hadseregében, mások Törökországban próbálták szerencsét. Bizonyára azért, mert a császári tisztkarba protestáns magyar, ha nem volt előkelő származású, csak kivételesen kerülhetett be. Változás ebben a tekintetben a határőrség felállítását követő második nemzedéktől, a XIX. század elejétől fogva figyelhető meg. A katonai pályára lépők azonban ekkor még itthon és messze idegenben szinte kivétel nélkül mind kiszakadtak az őket felnevelő közösségből. Az itthon maradtak többsége is többé nem Erdélyt, hanem a Habsburg-birodalmat tekintette hazájának.

Szintén kivételes jelenség, de figyelemre érdemes, hogy a jómódú, vezető társadalmi rétegek gyermekein kívül is akadtak olyan diákok, akik nem a Kollégiumban szerzett iskolázottságukból kívántak megélni. A mezővárosok iparos családjában figyelhető meg az a hagyomány, hogy az apai műhelyt átvevő gyermekek is taníttatják. A *Matricula studiosorum* mészáros-, szabó-, varga-, lakatos- stb. mesterséget folytató volt diákokról emlékezik meg. De olyanokról is, akik — kollégiumi tanulmányaik ellenére — megmaradtak az ekeszarvánál, illetve családi birtokukon gazdálkodtak. Ezeket az aláírási jegyzőkönyv gazdálkodókként (*haerus, herus*) emlegeti. Az ilyen diákok alkalmasint gyengébb képességűek lehettek, akiket a szellemi munka eleve sem vonzott, és jól érezték magukat eredeti életkörülményeik között. Akad azonban ezek között olyan is, akinek nem sikerült a kitörése, és balszerencséje vetette vissza a székelly falu vagy mezőváros szűkös körülményei közé, noha képességei más sorsra érdemesítették volna. Kézdivásárhelyi Antal Mihályról jegyezték fel 1687 után a *Matriculába*, hogy fuvaroskodik, noha a köznek hasznos különféle szolgáltatokra alkalmas személy volna. Azonban éppen az ilyen esetek ritkásága bizonyítja, hogy a kollégiumi tanulás az enyedi diákok társadalmi státusát általában megváltoztatta, megjavította. Ennek köszönhető a Bethlen Kollégium az erdélyi, de különösen a székelyföldi magyar társadalom újkori formálásában játszott fontos szerepét. Ennek alapos elemzésére iskola- és társadalomtörténeti kutatásunknak — most már a *Matricula studiosorum*ra támaszkodva — mielőbb vissza kell térnie.

A diákság társadalmi összetétele

Végezetül kísérletet kell tennünk az enyedi diákság társadalmi eredet szerinti összetételének vizsgálatára, bármennyire

gátolja is ezt a megfelelő források hiánya. A tanulók családi környezettől meghatározott mentalitása ugyanis jelentősen befolyásolta Bethlen Gábor iskolájának sajátos útját az erdélyi feudalizmuson belül.

A rendi társadalom élén álló főrangúak és tehetős birtokos nemesek gyermekeinek létszámát csak találgathatjuk. Egyes szórványos adatok alapján úgy látszik, hogy a Kollégiumban tanuló főrangúakat általában évi 10—15 főre becsülhetjük. Minthogy a kutatás az erdélyi nemesség vagyoni helyzetének tisztázásával mindmáig adósunk, kockázatos lenne pusztán a családnevek alapján minősíteni egyeseket „bene possessionatus”-oknak, azaz a módos középrétegből származóknak. Ezért ebben a vonatkozásban is csak becsléssel szolgálhatunk. Talán nem járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy e családokat a főrangúaknál alig több, legfeljebb évi 15—20 diák képviselte a Kollégiumban. Kellő összehasonlító anyag híján ismét csupán sejtésként kockáztatjuk meg azt a véleményt, hogy a tehetősebb nemesi családok szívesebben neveltették gyermekeiket a kolozsvári, esetleg a marosvásárhelyi kollégiumban, mint a kisenemességtől és a székely szabad paraszti rétegtől dominált enyedi iskolában³⁰.

Egyetlen esztendőről találtunk olyan forrást, amelyik pontos számokban kifejezett keresztmetszetét nyújtja az enyedi diákság társadalmi összetételének. Az 1818. évi alsó osztályok tanulóinak vizsgajegyzőkönyvei őrizték meg számunkra az alábbi adatokat:³¹

6. Az alsóbb osztályok növendékeinek társadalmi összetétele 1818-ban

Osztály	Létszám	Nemes	Szabad, polgár	Katona	Pap, mester, értelmiségi	Jobbágy	Egyéb
Poetica	55	34	15	6	—	—	—
Rhetorica	61	23	14	4	20	—	—
Graeca	66	31	14	11	10	—	—
Germanica	81	38	17	18	6	2	—
Syntactica	92	40	18	18	5	7	4
Grammatica	78	58	6	11	—	1	2
Coniunctica	88	44	29	11	2	2	—
Elementaria	80	43	18	12	6	1	—
Összesen	601	311	131	91	49	13	6
%	100,00	51,75	21,79	15,14	8,16	2,17	0,99

A fenti számok természetesen csak az 1818. tanévre érvényesek, de az egyes társadalmi csoportok aránya — nézetünk szerint — az előző évszázad harmincas-negyvenes éveig visszamenően nagyjából ugyanez lehetett. A nemesi (főként kismemesi) származásúak valóságos súlyához azt is tudnunk kell, hogy a „szabad” kategóriába soroltak zöme — városiak mellett — szabad, azaz nem határőr és nem armalista székely, illetve jelentéktelen számú egyéb szabados elem volt. Ezek, valamint a „katona” elnevezés alá besorolt határőrifjak szintén a kismemesi tudat hordozóinak tekinthetők. Valójában tehát a 36,93%-ot kitevő szabad és katona réteget szintén a nemesekhez számíthatnók. Ebben az esetben a 87% körüli nemes és nemesi mentalitású diákcsoport mindent elsöprő fölénye még szembeötlőbb lenne. Úgy véljük azonban, hogy közelebb jutunk az egykori valósághoz, ha a 21,79%-nyi „szabad, polgár” csoportot, minthogy a főként mezővárosi polgárt és a székely szabadparasztokat nem tudjuk megnyugtatóan szétválasztani, külön egységnek fogjuk fel, melynek szemléletét a polgári és a szabadparaszti mentalitás, kismemesi behatások ellenére, együttesen határozza meg. Talán legnagyobb részben szintén a polgári, esetleg kismemesi nézetek hordozójának tekinthető a papi, tanítómesteri és értelmiségi leszármazottak 8,16%-os csoportja. Ijesztően alacsony viszont a jobbágytanulók aránya (2,17%). E szomorú tényen ugyan mit sem változtat, de a tényleges helyzetet valóságosabban tükrözi, ha a paraszti iskolázottság fokának meghatározásánál egyidejűleg számolunk legalább a „katonák” 15,14%-nyi szabadparaszti csoportjával is.

Az előbbi táblázat adatainak bármilyen elemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy a reformátusok nagy hírű enyedi kollégiuma a feudalizmus korában a nemesi tömegek és a székelység, általában a szabad társadalmi elemek iskolája volt. Olyan jelenség ez, amin kutatónak és olvasójának egyaránt érdemes kissé elgondolkodnia. Ha nem tudnók, hogy a törvény 1624-től fogva 1000 Ft-os pénzbüntetéssel sújtotta azokat a földesurakat, „kik jobbágyok gyermekit is az scholátul megfognák, sőt ha scholában volnának is, ki akarnák őket hozni”³², a fentiek láttán azt vélhetnők, hogy a felsőbb iskolák el voltak zárva a jobbágyrendűek elől. A földesurak természetesen az előbbi tilalom ellenére számtalan úton-módon gáncsolhatták, s bizonyára gáncsolták is jobbágyaik iskolázását, társadalmi méretű tanulási igény esetén azonban mégsem gátolhatták volna meg a fenti mértékben. Hihetőbb, hogy jobbágyaink nagy tömegei ekkor még nem az iskolázásról álmodoztak, hanem hagyomá-

nyos életkörülményeik javítására, úrbéres terheik csökkentésére, telkük és az általuk megművelt földek minél függetlenebb birtoklására törekedtek. Nem téveszthetjük azt sem szem elől, hogy az erdélyi parasztság számottevő része (25—30%) még a XIX. század első felében is mentes maradt a földesúri függőségtől³³. A paraszti lakosságnak a tanulásba való bekapcsolódásáról tehát csak akkor kapunk valóságos képet, ha a 2,17%-nyi jobbágyifjú mellé odaszámítjuk a katonáskodó és nem katonáskodó székely szabadparasztok gyermekeinek legszerényebb számítással is legalább 20—25%-ot kitevő csoportját. A jobbágy-
ságnak az iskolázással szembeni közömbössége a feudalizmus idején korántsem erdélyi jellegzetesség. A paraszti írástudás mértékét vizsgáló legújabb kutatások szerint hasonló volt a helyzet a XVIII. században nemcsak a szomszédos közép-európai államokban, hanem Európa nyugatán is³⁴. Erdélyben — a szabadparasztság viszonylagosan magas aránya következtében — az átlagosnál valamivel még kedvezőbb is lehetett a paraszti kulturalizálódás helyzete. Az enyedi adatokból talán azt az általános tanulságot is levonhatjuk, hogy társadalmi méretű tanulási igény kialakulásának, a feudalizmus körülményei között, a személyi szabadság bizonyos minimális foka volt a legfőbb előfeltétele.

Köztudatunk számára azonban meglepő lehet a nemesség tömeges méretű tanulása is. Pedig szűkösebb életlehetőségei az erdélyi nemességet már a XV. század végétől fogva rászorították gyermekei vagy azok egy részének iskoláztatására. Az írástudó rödi kisnemes Cseh István már 1507-ben tisztában volt a tanulás fontosságával, amikor szerény vagyonkája legnagyobb részét végrendeletileg kedvenc legkisebbik fiára hagyta azzal a szigorú megkötéssel, „hogy taníttassák és az iskolát el ne hagyassák vele”³⁵. A feudalizmus egyre súlyosbodó válsága különösképpen is sújtotta az önálló fejedelemség idején rendkívül felduzzadt kisnemes tömegeket. Anyagi létalapjuk sok esetben alig haladta meg a módosabb telkes jobbágyéét. A XVIII. század folyamán pedig sokak feje felett állandóan ott leselkedett a veszedelem, hogy a Habsburg-hatalom az egymást érő „fiscalis productiók”, azaz nemesi igazoltatások során megfosztja őket nemesi joggal használt birtokocskájuktól és visszaveti a „nemtelenek” tömegébe. Ilyen körülmények között e családok tagjainak, akárcsak az általános válságtól és a háttárorkatonaságtól szorongatott székelyeknek, létkérdésévé vált tanulás útján bebiztosítani társadalmi helyzetüket és lehetőleg feljebb verekedni magukat a meredek ranglétrán.

A Bethlen Kollégium diákságának összetétele lényegében tükörképe a késői feudalizmus erdélyi magyar társadalmának: a kishemesi zöm összeköttetésben állott a politikai vezető réteggel, de egyidejűleg számtalan szállal kötődött a szabadparaszti tömegekhez, és rajtuk keresztül a parasztság jobbagysorban tengődő, még öntudatlan részével is voltak szerény kapcsolatai. Ezek a mélyre nyúló gyökerek életerős hajszálerekként szívták fel a szellemi erőket az erdélyi magyarság egész kálvinista tömbjéből, és segítették el a feudalizmus korlátai között is a legjobbakat a magasabb művelődés forrásaihoz. Ennek az érrendszernek volt fontos része az enyedi Bethlen Kollégium. Az őt fenntartó és tovább éltető társadalommal való teljes egybeforrottsága eredményezte, hogy a Bethlen Gábor fejedelemtől életre hívott „collegium academicum” századokon át virágzó „csemetekertje” lehetett a magyar művelődésnek, a haladó eszméknek, a feudalizmus viszonyai között különleges diákdemokráciának és Erdély általános pallérozódásának. Nem véletlenül, néhány kiváló tanár munkája eredményeként lett az enyedi kollégium az 1848-as forradalmi átalakulásnak is egyik előkészítő melegágyává³⁶. Ez a szerep múltjából és diáksága összetételéből természetesen következett.